

**EKONOMICKÁ UNIVERZITA V BRATISLAVE
NÁRODOHOSPODÁRSKA FAKULTA
UNIVERZITA KOMENSKÉHO V BRATISLAVE
PRÁVNICKÁ FAKULTA**

Evidenčné číslo: 101002/B/2019/36100138878259460

**PRÁVNE A HOSPODÁRSKE ASPEKTY ARIZÁCIE
ŽIDOVSKÉHO MAJETKU NA SLOVENSKU V ROKOCH
1939-1945
Bakalárska práca**

**EKONOMICKÁ UNIVERZITA V BRATISLAVE
NÁRODOHOSPODÁRSKA FAKULTA
UNIVERZITA KOMENSKÉHO V BRATISLAVE
PRÁVNICKÁ FAKULTA**

**PRÁVNE A HOSPODÁRSKE ASPEKTY ARIZÁCIE ŽIDOVSKÉHO
MAJETKU NA SLOVENSKU V ROKOCH 1939-1945**

Bakalárska práca

Študijný program: Ekológia a právo
Študijný odbor: NÁRODNÉ HOSPODÁRSTVO
PRÁVO
Školiace pracovisko: Katedra právnych dejín a právnej komparatistiky
Právnická fakulta Univerzity Komenského v Bratislave
Vedúci bakalárskej práce: Mgr. Ján Sombati, PhD.

Bratislava 2019

Lenka Miklóssyová

Čestné vyhlásenie

Čestne vyhlasujem, že som celú bakalársku prácu, vrátane všetkých príloh, vypracovala samostatne. Pri zadaní bakalárskej práce som bola oboznámená s predpismi pre jej vypracovanie.

Bratislava, 01.05.2019

.....

vlastnoručný podpis

Pod'akovanie

Týmto spôsobom by som sa chcela srdečne poďakovať svojmu školiteľovi Mgr. Jánovi Sombatimu, PhD. za jeho odbornú pomoc, cenné rady, postrehy a usmernenia pri písaní tejto bakalárskej práce.

ABSTRAKT

MIKLÓSSYOVÁ, Lenka: *Právne a hospodárske aspekty arizácie židovského majetku na Slovensku v rokoch 1939-1945*. [Bakalárska práca], Univerzita Komenského v Bratislave, Právnická fakulta; Katedra právnych dejín a právnej komparatistiky. Školiteľ: Mgr. Ján Sombati, PhD. Bratislava, 2019. 51 s.

Bakalárska práca prináša prehľad ekonomických, hospodárskych a právnych aspektov arizovania majetku osôb židovského pôvodu počas Druhej svetovej vojny na území dnešnej Slovenskej republiky. Cieľom práce je ponúknuť stručný a čo najpresnejší prehľad dobových skutočností a faktov zobrazujúcich vtedajšiu politickú a ekonomickú situáciu na Slovensku v procese arizácie židovského majetku. V úvodných častiach práca obsahuje opis zákonných a podzákonných noriem z obdobia Slovenského štátu a prehľad chaotického a neusporiadaného narábania s arizovaným majetkom Ústredným hospodárskym úradom. V ďalších častiach práce sa nachádza súpis arizovaného majetku a podnikového obratu židovských podnikov a odhad vyčíslenia tohto majetku v dnešnej hodnote. V závere poskytujeme prehľad reštitučných noriem z obdobia po skončení Druhej svetovej vojny.

Kľúčové slová: arizácia, Druhá svetová vojna, Slovenský štát, protižidovská legislatíva, Žid

ABSTRACT

MIKLÓSSYOVÁ, Lenka: *Legal and Economic Aspects of Aryanization of Jewish Property in Slovakia During 1939-1945*. [Bachelor thesis], Comenius University in Bratislava, Faculty of Law; Department of legal history and legal comparacy. Supervisor: Mgr. Ján Sombati, PhD. Bratislava, 2019. 51 p.

The bachelor thesis is focused on the preview of the economic, financial and legal aspects of aryanization of Jewish property during the Second World War in the area of today's Slovak Republic. The aim of the thesis is to provide a brief but complete preview of the circumstances and facts that determined the political and economic situation in Slovakia after the realization of aryanization of the Jewish property. The introductory sections of the thesis contain legal norms from the period of the Slovak state and an overview of the chaotic and disorganized treatment of the aryanated property by the Central Economic Authority of the Slovak state. In the following sections of the thesis, there is an inventory of the aryanated property and corporate turnover of Jewish enterprises and an estimation of the value of these assets to its present value. The final section of the work contains an overview of the restitution law after the end of the Second World War.

Keywords: aryanization, Second World War, Slovak state, antisemitic legislation, Jew

PREDHOVOR

Problematika arizácie, čiže vyvlastnenia majetku židovskej komunity, v období vojnového Slovenského štátu predstavuje už niekoľko desaťročí objekt výskumu rôznych autorov. Najvýznamnejšími monografiami na danú tematiku prispeli napríklad významní historici Ivan Kamenec, Ľudovít Hallon, Eduard Nižňanský, Ján Hlavinka, ale aj mnoho ďalších, ktorí pomohli objasniť skutočnosti a zdokumentovať údaje z daného obdobia.

Napriek tomu, že táto téma je veľmi citlivá a neradi sa vraciame k hrôzám, ktoré priniesol totalitný režim na Slovensku, máme za to, že o nej treba otvorene a objektívne hovoriť a rozoberať skutočnosti a udalosti vtedajšej doby.

V práci sa zameriavame na popis legislatívneho rámca Slovenského štátu a na nástup k tvorbe protižidovských noriem. Popisujeme prejavy antisemitizmu, prejavované nielen politikmi a štátnymi predstaviteľmi v ich rétorike, ale aj médiami a tlačou, ktoré tiež nejdennokrát prispievali k rozdúchavaniu už aj tak napätých nálad.

V ďalšej časti popisujeme ekonomický rámec arizácie – hospodárske dôsledky procesu arizácie, dopad straty židovských majiteľov arizovaných podnikov na ekonomiku štátu a rozkrádanie ich majetku. Taktiež popisujeme deportácie Židov a plán financovania týchto procesov a pokúšame sa vyčíslieť odhad reálnej hodnoty arizovaného majetku v dnešnej mene.

Práca prináša prehľad dobových skutočností a bližší pohľad do vnútornej organizácie Slovenského štátu.

OBSAH

Úvod.....	11
1. Pojem arizácia, jej dôvody a príklady	12
1.1. Definícia pojmu „arizácia“	12
1.2. Dôvody arizácie majetku	12
1.2.1. Dobové príklady antisemitizmu v politickej i hospodárskej oblasti	13
1.3. Kto boli arizátori?	15
2. Prehľad protižidovskej legislatívy	17
2.1. Norimberské zákony.....	17
2.1.1. Jednotlivé Norimberské zákony.....	18
2.2. Nástup k tvorbe a realizácii protižidovského zákonodarstva na Slovensku.....	18
2.2.1. Vymedzenie pojmu Žid na konfesnom princípe	19
2.2.2. Ústava Slovenskej republiky z roku 1939	19
2.2.3. Uzákonenie arizácie – splnomocňovací zákon	21
2.3. Židovský kódex	21
2.3.1. Oddelenie Židov od ostatného obyvateľstva pomocou Židovského kódexu	22
2.3.2. Evidencia Židov podľa Židovského kódexu	23
2.4. Ostatné protižidovské opatrenia vydané na území Slovenska.....	24
3. Priebeh arizácie na Slovensku.....	25
3.1. Začiatky arizácie po vzniku Slovenského štátu.....	25
3.2. Fázy arizačného procesu.....	26
3.3. Príklady zo života	29
4. Arizácia v ekonomike Slovenského štátu	31
4.1. Korupcia v procese arizácie.....	31
4.2. Deportácie, konfiškácie a rozkrádanie majetku.....	34
4.2.1. Majetok slovenských Židov v zahraničí	35
4.2.2. Majetok Židov na Slovensku	36
4.3. Súpisy a hodnota arizovaného majetku	38
4.3.1. Odhad súčasnej reálnej hodnoty židovského majetku	40
5. Revízia a pokusy o nápravu	43
5.1. Reštitučná legislatíva.....	43
5.2. Nástup komunistov k moci ako prekážka v reštitúcii cenností	44

Záver	47
Zoznam použitých zdrojov	49

ZOZNAM TABULIEK A ILUSTRÁCIÍ

Tabuľka 1 Podiel židovského obyvateľstva a jeho majetku	39
Tabuľka 2 Počet arizovaných podnikov a ich ročný obrat	40
Tabuľka 3 Súpis židovského majetku k 02. septembru 1940 a jeho prepočet na dnešnú hodnotu.....	41
Tabuľka 4 Ročný obrat arizovaných podnikov ku koncu marca 1942 a jeho prepočet na dnešnú hodnotu.....	41

ÚVOD

Druhá svetová vojna je dodnes najväčším a najrozsiahlejším ozbrojeným konfliktom v dejinách ľudstva. Konflikt, ktorý stál život odhadom približne 72 miliónov ľudí¹, z toho len zo Slovenska približne 70 tisíc osôb židovského pôvodu². Popri veľkom počte zbytočne vyhasnutých ľudských životov však so sebou priniesla okrem iného aj veľké škody na majetkoch. Problematika arizácie židovského majetku počas tohto ozbrojeného konfliktu je témou, ktorá bola dlho skúmaná a spracovávaná mnohými autormi z viacerých hľadísk. V súčasnosti máme k dispozícii rôzne štatistiky a ukazovatele, ktoré aspoň čiastočne dokážu vyčíslieť škody, ktoré boli počas tohto obdobia spôsobené osobám židovského pôvodu.

V tejto práci sa zameriavame na právne aspekty procesu arizácie židovského majetku, najmä na vtedajší legislatívny rámec vybraných protižidovských opatrení s majetkovoprávnymi dopadmi vrátane podkladov, ktoré uzákonili niečo tak neľudské a nespravodlivé, ako bola cielená rasovo motivovaná perzekúcia. Následne sa zameriavame na jednotlivé etapy procesu arizácie židovského majetku, na jej priebeh, jej dosah a dopad na hospodárstvo vtedajšieho Slovenského štátu a využitie arizovaných majetkov po ich vyvlastnení či zhabaní.

Taktiež v tejto práci spracovávame vývoj situácie po ukončení Druhej svetovej vojny a jej hrôz, pokusy a snahy o reštitúciu arizovaného majetku a jeho veľakrát neuskutočnený návrat do rúk právoplatných majiteľov v dôsledku povojnových konfiškácií. Cieľom tejto práce je poukázať na skutočné udalosti a fakty z vojnového a povojnového obdobia a poskytnúť informácie o priebehu nakladania so židovským majetkom v rokoch 1939-1945 na území dnešnej Slovenskej republiky.

¹ TUCKER, Spencer C. *World War II: A Student Encyclopedia*. Santa Barbara: ABC Clio, 2005. s. 263-265.

² KAMENEC, Ivan. *Po stopách tragedie*. Bratislava: Archa, s. 7.

1. POJEM ARIZÁCIA, JEJ DÔVODY A PRÍKLADY

1.1. Definícia pojmu „arizácia“

Arizácia je dobový *terminus technicus*, ktorý predstavuje označenie pre vyvlastnenie a nútený prevod majetku zo Židov na Nežidov (podľa dobovej terminológie „árijcov“) počas nacistického režimu v Tretej ríši a tiež v ňou obsadených štátoch a satelitných štátoch, vrátane Slovenska. Tento pojem má pôvod v legislatívnom postavení Židov zakotvenom v právnom poriadku Slovenského štátu **vládnym nariadením č. 63/1939 Sl. z. o vymedzení pojmu žida a usmernení počtu židov v niektorých slobodných povolaniach** inšpirovaným nemeckými Norimberskými zákonmi z roku 1935, ktorým sa budeme venovať v kapitole 2.

Keďže bolo židovské obyvateľstvo pod vplyvom nemeckej rétoriky niektorými autormi považované nie len za osobitný národ, ale aj za osobitnú rasu³, môžeme arizáciu definovať podľa dobovej literatúry aj ako prevod majetku z tzv. „rasy nečistej“ na tzv. „rasu čistú“.

1.2. Dôvody arizácie majetku

Na začiatku vojny tvorili Židia 4,11 percenta obyvateľov Slovenska, no ich majetok tvoril takmer 40 percent národného bohatstva.⁴

Historik Eduard Nižňanský tvrdí, že: „Židia na Slovensku predstavovali klasickú strednú vrstvu, boli výrazne zastúpení aj ako mestské obyvateľstvo. Slováci predstavovali najmä roľnícku kultúru, preto aj na dedinách mali Židia zastúpenie v živnostiach, hostincoch a pod. Židia boli z tohto pohľadu vykresľovaní ako úžerníci a vykorisťovatelia Slovákov.“⁵

V dobovej literatúre nájdeme viacero výrokov potvrdzujúcich toto tvrdenie a taktiež ukazujúcich aj znevažovanie a opovrhovanie židovským obyvateľstvom. Toto bolo nejedno

³ „Židia sú národom semitskej rasy, ale ich semitská krv je hodne pomiešaná s krvou inou, najmä chamitskou a černošskou. Preto možno hovoriť právom o Židoch nielen ako o národe, ale aj o osobitnej rase. Pravda, nie je to rasa čistá.“ In: *Slovenský národný socializmus: výklad základných zásad*. Bratislava: Hlavné vydavateľstvo Hlinkovej Gardy, 1942. s. 113.

⁴ KERNOVÁ, Mirka. *Arizácia: židovský majetok do slovenských rúk*. In: SME [online]. 31.08.2005, [cit 25.02.2019]. Dostupné na internete: <<https://www.sme.sk/c/2361054/arizacia-zidovsky-majetok-do-slovenskych-ruk.html>>.

⁵ NIŽŇANSKÝ, Eduard. *ŽIDOVSKÁ KOMUNITA NA SLOVENSKU 1938 – 1945*. In: holocaust.cz [online]. 29.09.2015, [cit. 25.02.2019]. Dostupné na internete: <<https://www.holocaust.cz/zdroje/odborne-a-dalsi-texty/zidovska-komunita-na-slovensku-1938---1945/>>.

raz prirovnávané k parazitom, ktorí „vždy iba využívali slovenskú pospolitosť z každej stránky“⁶ a boli predstaviteľmi „dravej rozpínavosti a pažravosti.“⁷

Vlnu antisemitizmu ďalej rozduchávali aj stereotypy a predsudky o Židoch niekoľko krát povzbudzované vtedajšími publikáciami, ktoré sa nachádzali v dennej tlači, ale aj satirickými a nenávisťnými vyobrazeniami Židov, v ktorých ich „*karikatúry zdôrazňovali atribúty národnej zrady, sociálneho útlaku, ale i falošnej nobility a prvkov dehumanizácie.*“⁸

Radikáli a ich prívrženci veľmi často používali všetky možné a dostupné metódy pre popularizáciu svojich nehumánnych názorov na židovskú minoritu. Nejednen raz vo svoj prospech používali aj náboženskú ideológiu, aby tak apelovali na väčšiu skupinu obyvateľstva. V tomto prípade musíme konštatovať, že aj keď slovenské obyvateľstvo nie je bez viny, bolo silne a veľakrát nevedomky zmanipulované takouto propagandou. Ved’ sám Jozef Tiso, ako vtedajšia hlava štátu, vtedy konštatoval: „*Urobili sme podľa príkazu božieho: Slovák, chod’, zbav sa svojho škodcu!*“⁹

Nakoniec môžeme tieto fakty použiť k čiastočnému vykresleniu prvej motivácie k vypuknutiu rasovej nenávisti medzi nespokojným obyvateľstvom a tým pádom aj k vyhroteniu situácie do zásadných problémov, ku ktorým neskôr došlo. Preto by sme chceli uviesť menšie priblíženie k dobovej literatúre pre lepšie pochopenie vtedajšieho zmýšľania.

1.2.1. Dobové príklady antisemitizmu v politickej i hospodárskej oblasti

V tejto časti by sme chceli poukázať na rôzne prejavy nie len politikov, ale aj iných vplyvných ľudí, ktorí svojou rétorikou povzbudzovali a podporovali antisemitizmus a tým prispievali k jeho šíreniu naprieč slovenským obyvateľstvom.

Ako prvého, hlavného šíriteľa protižidovských myšlienok, by sme chceli uviesť samotného „vodcu“ nemeckého národa Adolfa Hitlera, ktorý svojou búrlivou gestikuláciou a manipulatívnu povahou pôsobil ako ideál a inšpirácia pre mnohých aj slovenských radikálov. V jednom zo svojich mnohých prejavov povedal, že: „*Táto vojna nepovedie*

⁶ *Slovenský národný socializmus: výklad základných zásad.* Bratislava: Hlavné vydavateľstvo Hlinkovej Gardy, 1942. s. 113.

⁷ Tamtiež.

⁸ VRZGULOVÁ, M. a KUBÁTOVÁ, H. *Podoby antisemitizmu v Čechách a na Slovensku ve 20. a 21. storočí.* Praha: Univerzita Karlova, nakladatelství Karolinum, 2016. s. 29.

⁹ *Prejav Jozefa Tisa z roku 1942 v Holíči.* In: KOTIAN, Róbert. *Chod’, a zbav sa svojho škodcu.* In: finweb [online]. 26.02.2009, [cit. 02.05.2019]. Dostupné na internete: <<https://finweb.hnonline.sk/komentare-a-analyzy/292569-chod-a-zbav-sa-svojho-skodcu>>.

*k zničeniu árijského ľudstva, ale k zániku židovskej rasy!*¹⁰ Nebál sa prisľubovať lepšiu budúcnosť, radosť a pýchu nemeckému národu a jeho rétorika v ľudoch vzbudzovala motiváciu bojovať. Pre mnohých sa stal idolom silného vlastenca – politika, na ktorého mohli byť hrdí. *„Je potrebné, aby som za svoj ľud zomrel. [...] Ale môj duch vstane z hrobu a svet bude vedieť, že som mal pravdu!*¹¹

Ďalšie príklady uvedieme z územia Slovenského štátu pre jasnejší obraz o vtedajšom zmýšľaní obyvateľstva a o šírení populistických myšlienok.

29. októbra 1938, Bratislava. Úvodník Slováka:

*„...Niet ale ani takej národnosti, ktorá by mala toho toľko na rováši ako židia. Prečo by sme mali teda brať ohľad na nich? Ďaleko sú nám teraz tie humanitné zásady, ktoré nám oni sami stavali pred oči, aby boli lepšie chránení pred túžbou ovládnutia každého národa. Ved' vieme veľmi dobre, čo sú to za vlastenci...*¹²

29. apríla 1939, Bratislava. Článok *Židov treba izolovať!* kritizujúci pomalé riešenie židovskej otázky v periodiku Gardista:

*„...Áno, židia z bratislavského korza von, ale von i z Horského parku, Slávičieho údolia, z kaviarní, reštaurácií, kín, divadla, ulice a všetkých verejných miestností. Určiť tejto pliage miesto obohnané plotom z drôtu, aby mohla byť kontrolovaná i v súkromnom živote...*¹³

8. augusta 1940, Bratislava. Z prejavu J. Tisu na zasadnutí tajomníkov Hlinkovej slovenskej ľudovej strany (HSĽS):

*„...Mne je národ viac ako židia, čo by ich bolo koľko i keď vidím, že národ by mohol preto utrpieť životné škody, vtedy si ja po kresťansky poviem: najprv seba potom teba. Nič nespravodlivé sa tu nerobí. Vykupuje sa. [...] A je len samozrejmé, že kedysi ukradnutý slovenský majetok sa dnes vráti do slovenských rúk.*¹⁴

5. februára 1942, Bratislava. Novinárska správa o prevode židovských nehnuteľností do vlastníctva štátu v časopise Slováč:

¹⁰ HUBENÁK, Ladislav. *Riešenie židovskej otázky na Slovensku (1939-1945): Dokumenty. 1. časť.* Bratislava: Slov. nár. múz, 1994. Judaica Slovaca, zv. č. 11. s. 3.

¹¹ Historical Speeches TV: *Hitler Speeches with accurate English subtitles.* In: Youtube [online]. 27.05.2015, [cit. 01.05.2019]. Dostupné na internete: <<https://youtu.be/2nliGOuJL5A>>.

¹² HUBENÁK, Ladislav. *Riešenie židovskej otázky na Slovensku (1939-1945): Dokumenty. 1. časť.* Bratislava: Slov. nár. múz, 1994. Judaica Slovaca, zv. č. 11. s. 7.

¹³ Tamtiež, s. 45.

¹⁴ Tamtiež, s. 99.

„...Likvidácie židovských podnikov na Slovensku blížia sa už svojmu zakončeniu. Na likvidáciu ostáva ešte niekoľko podnikov, ale i tie onedlho prestanú jestvovať...“¹⁵

Štefan Polakovič, 1942:

„Nikto nám nenahovorí, že Žid, ktorý prišiel s uzlíkom do dediny stal sa za krátky čas milionárom. [...] Ale ide tu o nespravodlivo získané majetky, na ktoré musí štát siahnuť, a to bez akejkoľvek obavy, že by sa prevíňoval proti kresťanskej morálke.“¹⁶

1.3. Kto boli arizátori?

Arizátormi židovského majetku sa mohli stať len osoby pochádzajúce z určitej skupiny obyvateľstva. Stačilo pri tom, aby mali árijský pôvod, dokázali svoju príslušnosť k slovenskému alebo nemeckému národu a mali vplyvné konexie v hospodársko-politickom aparáte.¹⁷

„Funkcie sa udeľovali politickým a štátnym pracovníkom – neodborníkom za odmenu alebo z protekcie.“¹⁸ Ministerstvo hospodárstva muselo preto neraz revidovať udelenie funkcií v procese arizácie sprevádzané tiež autoritatívnymi intervenciami HSĽS, Hlinkovej Gardy (HG) a Deutsche Partei (DP), či iných vplyvných inštitúcií alebo jednotlivcov, ktorí zabezpečovali svojim chránencom výnosné miesta v židovských podnikoch.¹⁹

Nedostatočné kapitálové predpoklady slovenskej strany mali pri tom za následok, že hospodársky najvýznamnejšie židovské podniky arizovali nemecké firmy.²⁰ Toto sa ale pokladalo za činnosť „v rozpore so záujmami štátu“²¹, pretože arizácia sa na Slovensku chápala predovšetkým ako **nacionalizácia** – slovakizovanie, t.j. prevod židovského majetku do rúk Slovákov.

Mnohí Židia arizátorov ich vlastného majetku dobre poznali. Boli nimi totiž aj ľudia, ktorých si majitelia židovských podnikov vybrali sami - dohodli sa s nimi, „že keď sa všetko

¹⁵ HUBENÁK, Ladislav. *Riešenie židovskej otázky na Slovensku (1939-1945): Dokumenty. 1. časť*. Bratislava: Slov. nár. múz, 1994. Judaica Slovaca, zv. č. 11. s. 22.

¹⁶ *Slovenský národný socializmus: výklad základných zásad*. Bratislava: Hlavné vydavateľstvo Hlinkovej Gardy, 1942. s. 151.

¹⁷ KERNOVÁ, Mírka. *Arizácia: židovský majetok do slovenských rúk*. In: SME [online]. 31.08.2005, [cit. 25.02.2019]. Dostupné na internete: <<https://www.sme.sk/c/2361054/arizacia-zidovsky-majetok-do-slovenskych-ruk.html>>.

¹⁸ KAMENEC, Ivan. *Po stopách tragedie*. Bratislava: Archa, 1991. s. 57.

¹⁹ Tamtiež.

²⁰ Tamtiež, s. 58.

²¹ Tamtiež.

skončí, vrátia im ich majetok späť“.²² Takáto arizácia sa nazývala *dobrovoľná arizácia* a podrobnejšie ju rozoberáme v kapitole 3.

Zaujímavým príkladom arizátora je populárny spisovateľ Ľudo Ondrejov, ktorého *Zbojnická mladosť* bola súčasťou povinného čítania na súčasných základných a stredných školách. Vybral si antikvariát v centre Bratislavy, ktorý patril od roku 1847 rodine Steinerovcov. Napriek jeho predošlým tvrdeniam o svojom pozitívnom postoji voči židovskému obyvateľstvu po niekoľkých mesiacoch zmenil názor a odovzdal úradom vyhlásenie, že v kníhkupectve Židov nepotrebuje.²³ *"Prehlasujem, že vo svojom kníhkupectve [...] nepotrebujem týchto Židov: Maxa Steinera, Jozefa Steinera [...] Žigmunda Steinera a Viliama Steinera. Zaistením a odtransportovaním týchto Židov neutrpí obchod ani Slovenský štát nijakú hospodársku ujmu, lebo som si našiel náhradu v árijskej osobe pána Viliama Fábryho z Turč. Sv. Martina."*²⁴ Týmto vyhlásením podpísal nad Steinerovcami rozsudok smrti - zahynuli v koncentračných táboroch. Do rúk príbuzných pôvodných majiteľov sa antikvariát dostal až po roku 1989.²⁵

²² KAMENEC, Ivan. *Po stopách tragedie*. Bratislava: Archa, 1991. s. 64- 65.

²³ Tamtiež.

²⁴ Dobré noviny: Lýdia Piovarcsyová: *Ľudo Ondrejov arizoval náš obchod, o deportáciu rodičov požiadal vládu listom*. In: Youtube [online]. 08.05.2018, [cit. 25.02.2019]. Dostupné na internete: <<https://www.youtube.com/watch?v=9tyFeAYMZq0>>.

²⁵ KERNOVÁ, Mirka. *Arizácia: židovský majetok do slovenských rúk*. In: SME [online]. 31.08.2005, [cit. 25.02.2019]. Dostupné na internete: <<https://www.sme.sk/c/2361054/arizacia-zidovsky-majetok-do-slovenskych-ruk.html>>.

2. PREHLAD PROTIŽIDOVSKÉJ LEGISLATÍVY

2.1. Norimberské zákony

Norimberské zákony boli dva ústavné zákony, ktoré boli prijaté 15. septembra 1935 Ríšskym snemom v Norimbergu a môžeme ich celosvetovo považovať za hlavný prameň protižidovskej legislatívy. Obsahovali ustanovenia týkajúce sa štátnej príslušnosti a ríšskeho občianstva a taktiež ustanovenia obmedzujúce židovskú komunitu žijúcu v Nemecku v rôznych sférach každodenného života.

Tieto zákony sa stali „*legálnou cestou*“ pre neskoršie vylúčenie Židov zo spoločnosti a na ich základe sa vykonávala rasová diskriminácia, prenasledovanie a koniec koncov aj genocída. Tieto zákony legitimizovali vlnu antisemitských akcií týkajúcich sa nielen postupného vylúčenia Židov zo spoločnosti, ale predovšetkým spustili vlnu antisemitských pogromov²⁶ a zatýkania Židov. V nasledujúcich rokoch sa Norimberské zákony stali inšpiráciou pre právny poriadok Slovenského štátu.

Vzhľadom na to, že nebol k dispozícii žiadny spoľahlivý vedecký prostriedok na zisťovanie rasy, bola pre určenie židovského pôvodu podľa Norimberských zákonov rozhodujúca príslušnosť prarodičov k židovskej náboženskej obci.²⁷ Za plného Žida bol považovaný každý, kto pochádzal aspoň z troch židovských prarodičov. Ďalšou kategorizáciou sa odčlenil status tzv. "**miešancov**". Za "**miešancov prvého stupňa**" či "**položidov**" boli považovaní tí, ktorí mali dvoch židovských prarodičov a k dátumu vydania Norimberských zákonov neboli členovia židovskej náboženskej obce, ani nežili v manželstve so Židom (v opačnom prípade boli považovaní za plných Židov).²⁸

Norimberské zákony v praxi pre židovské obyvateľstvo žijúce v Nemecku predstavovali stratu občianstva a z toho plynúcu možnosť legalizovanej perzekúcie vo všetkých sférach každodenného života. V majetkovoprávnej oblasti táto legislatíva zatiaľ neprinášala príliš veľa obmedzení (v porovnaní s obmedzeniami, ktoré boli ustanovené v nasledujúcich rokoch). Druhý Norimberský zákon, teda Zákon o ochrane nemeckej cti a krvi ustanovoval len obmedzenie zamestnávania občanov nemeckej alebo druhovo príslušnej krvi Židmi stanovením vekovej hranice.

²⁶ Pozn. autora: pogrom je násilná akcia proti skupine obyvateľov vymedzenej nábožensky, rasovo alebo národnostne, zvyčajne spojená s vraždením a rabovaním.

²⁷ NORIMBERSKÉ ZÁKONY (1935). In: holocaust.cz [online]. 26.09.2011, [cit. 25.02.2019]. Dostupné na internete: <<https://www.holocaust.cz/dejiny/udalosti/norimberske-zakony-1935>>.

²⁸ Tamtiež.

2.1.1. Jednotlivé Norimberské zákony

Prvý zákon (Zákon o ríšskom občianstve) stanovil, že občanom Nemeckej ríše môže byť len *“štátny príslušník nemeckej alebo príbuznej krvi, ktorý dokazuje svojim správaním, že je ochotný a schopný verne slúžiť nemeckému národu a ríši.*“²⁹ Židia ním následne stratili všetky svoje politické práva. Do roku 1943 bol zákon doplnený 13-krát. Týmto vývojom došlo k zbaveniu Židov všetkých občianskych práv. Židia sa stali len "Staatsangehörige" (štátni príslušníci), zatiaľ čo árijskí Nemci boli označovaní ako "Reichsbürger" (ríšski občania).³⁰

Druhý zákon (Zákon o ochrane nemeckej cti a krvi) zakázal uzatvárať manželstvá medzi Nemcami a Židmi. Takéto manželstvá boli vyhlásené za neplatné, aj keď boli uzatvorené v zahraničí. Židovským domácnostiam bolo zakázané zamestnávať nemeckých služobníkov mladších než 45 rokov. Bolo im taktiež zakázané vyvesovať ríšsku štátnu vlajku alebo používať jej farby, namiesto nich mohli používať len židovské farby – modrú a bielu.³¹

2.2. Nástup k tvorbe a realizácii protižidovského zákonodarstva na Slovensku

Frekventovanú myšlienku týkajúcu sa hrozivých udalostí Druhej svetovej vojny predstavuje otázka: *„Ako je možné, že niečo také kruté bolo právne nenapadnuteľné?“* Odpoveď na túto otázku tvoria právne normy, ktoré zaručili takmer úplnú nedotknuteľnosť protižidovskej legislatívy, ktorá bola na území Slovenského štátu vydávaná. Normy, ktoré sa skrývali za fasádou demokracie, ale *de facto a de jure* dávali priestor na ovládanie štátu totalitnému režimu.

Po vzniku Slovenského štátu sa niektoré opatrenia, ktoré svojou podstatou narušovali práva Židov vydávali na základe **zákona č. 1/1939 Sl. z. o samostatnom Slovenskom štáte**. V tomto zákone sa totiž uvádzalo, že: *„vláda sa splnomocňuje, aby nariadením vykonávala všetko, čo je v prechodnom čase potrebné na udržiavanie poriadku a na zabezpečenie*

²⁹ Zákon o ríšskom občianstve, Norimberské zákony Ríšskeho snemu, 1935. §2(1).

³⁰ NORIMBERSKÉ ZÁKONY (1935). In: holocaust.cz [online]. 26.09.2011, [cit. 25.02.2019]. Dostupné na internete: <<https://www.holocaust.cz/dejiny/udalosti/norimberske-zakony-1935>>.

³¹ Zákon o ochrane nemeckej cti a krvi, Norimberské zákony Ríšskeho snemu, 1935. §1(1).

*záujmov Slovenského štátu.*³² Týmto dodatkom sa splnomocnenie stalo cestou pre pretavenie antisemitizmu do právneho systému Slovenska.

2.2.1. Vymedzenie pojmu Žid na konfesnom princípe

Na základe vyššie spomínaného zákona sa vydalo viacero vládnych nariadení. Jedným z nich bolo aj **nariadenie č. 63/1939 Sl. z. o vymedzení pojmu žida a usmernení počtu židov v niektorých slobodných povolaniach** z 18. apríla 1939. Vychádzalo z konfesného princípu, teda zohľadňovalo náboženské vierovyznanie a umožňovalo kresťanským konvertitom vyhnúť sa evidencii. Nariadenie definovalo v paragrafe 1 kritériá na určenie židovskej rasy: „*Za žida sa pokladá bez ohľadu na pohlavie a štátnu príslušnosť:*

- a) kto je, alebo bol izraelitského vierovyznania, i keď po 30. októbri 1918 prestúpil na niektorú kresťanskú vieru,*
- b) kto je, alebo bol bez konfesie a pochádza aspoň z jedného rodiča izraelitského vierovyznania,*
- c) kto pochádza z osoby, uvedenej pod bodmi 1 alebo 2, (vyjmúc takého potomka, ktorý sám prestúpil na niektorú kresťanskú vieru pred 30. októbrom 1918),*
- d) kto uzavrel po dni účinnosti tohto nariadenia manželstvo s osobou, uvedenou pod bodmi 1 až 3, po dobu trvania tohto manželstva,*
- e) kto po dni účinnosti tohto nariadenia žije s osobou, uvedenou pod bodmi 1 až 3, v mimomanželskom spoločenstve, ako aj potomkovia, splodení v takomto spoločenstve.*“³³

Odchýlenie od konfesného princípu, a tým pádom aj prísnejšiu formu evidencie a perzekúcie židovských obyvateľov predstavoval neskôr prijatý Židovský kódex, ktorému sa venujeme v kapitole 2.3.

2.2.2. Ústava Slovenskej republiky z roku 1939

Ďalšou z antisemitsky zameraných právnych noriem bola Ústava Slovenskej republiky, prijatá snemom dňa 21. júla 1939 pod označením **zákon č. 185/1939 Sl. z.** Tento dokument môžeme považovať za jeden z najvýznamnejších predpisov umožňujúcich

³² Zákon č. 1/1939 o samostatnom Slovenskom štáte, §4. [cit. 25.02.2019]. Dostupné na internete: <http://www.zcsol.cz/zaklad/stranky_predmetu/e_learning/e_knihovna/Zakon_o_samostatnom_Slovenskom_state.pdf>.

³³ Vládne nariadenie č. 3/1939 Sl. z. o vymedzení pojmu žida a usmernení počtu židov v niektorých slobodných povolaniach. §1.

vydávanie ďalšej legislatívy v neprospech židovskej minority. Na základe paragrafu 44 tohto dokumentu bola od začiatku roku 1940 do 11. septembra vydávaná prevažná časť protižidovských legislatívnych opatrení.³⁴ Tento paragraf totiž ustanovoval, že: „*Ak na zamedzenie nenahraditeľnej ujmy vážne hospodárske, finančné alebo politické záujmy štátu vyžadujú neodkladné opatrenia, vláda ich môže vydať nariadením s mocou zákona [...]*“.³⁵ Týmto spôsobom sa vytvoril priestor pre vydávanie takýchto podzákonných predpisov obchádzaním snemu a riadneho legislatívneho procesu, čím boli narušené základné inštitúcie demokratického štátu.

Neskôr sa v slovenskej legislatíve prejavila aj tendencia presúvať časť protižidovskej agendy na Hlinkovu gardu a na Hlinkovu slovenskú ľudovú stranu, a to **zákonom č. 190/1939 Sl. z. o verejnej správe vnútornej**. Tento zákon totiž posilňoval právomoci štátnych orgánov na úseku vnútornej správy, kde zohrávali kľúčové úlohy práve príslušníci HG a nominanti HSĽS. Podľa neho dostali Ministerstvo vnútra a župné úrady právomoc vydávať všeobecné nariadenia a v jednotlivých prípadoch v záujme verejného poriadku a pokoja vydávať príkazy a zákazy a tiež ukladať peňažné tresty.³⁶ V praxi sa často toto ustanovenie vo veľkej miere využívalo práve proti židovskému obyvateľstvu.

Nejeden raz sa dokonca v rámci vydávania slovenskej protižidovskej legislatívy vyskytovali paralely s nacistickým zákonodarstvom, príznačne aj v zákonoch týkajúcich sa arizácie, a to napríklad v zdôvodnení paragrafu 1 prvého arizačného zákona - **zákona č. 113/1940 Sl. z. o židovských podnikoch a o Židoch zamestnaných v podnikoch**. Tam sa uvádza, že „*prvá veta §1 ods. 1 je zhodná s §4 nariadenia Reichsprotektora in Böhmen und Mähren...*“.³⁷

Závažný zlom na politickej scéne priniesli Salzburnské rokovania uskutočnené 27.- 28. júla 1940 v Salzburgu, na ktorých sa zúčastnili okrem slovenských predstaviteľov Tisa, Tuku a Macha aj samotný „führer“ – Adolf Hitler a minister zahraničia Ribbentrop. Tieto rokovania priniesli upevnenie pozícií radikálov, dosadenie nemeckých poradcov

³⁴ HUBENÁK, Ladislav. *Rasové zákonodarstvo na Slovensku (1939-1945)*. Bratislava: Univerzita Komenského, 2003. Učebné texty Právnickej fakulty. s. 37.

³⁵ Zákon č. 185/1939 Sl. z. o ústave Slovenskej republiky. [cit. 01.05.2019]. Dostupné na internete: <<http://www.nobilitas.sk/HTML%20Nobilitas/HU/HTML%20Nobilitas/Legislativa%20hu/01%20Alkotmany/1939185sk.pdf>>

³⁶ HUBENÁK, Ladislav. *Rasové zákonodarstvo na Slovensku (1939-1945)*. Bratislava: Univerzita Komenského, 2003. Učebné texty Právnickej fakulty. s. 38.

³⁷ Tamtiež.

do jednotlivých odborov v štátnej správe a vytvorili podmienky pre bezprostrednejšiu kontrolu politického vývoja na Slovensku nacistami.³⁸

Počas existencie Slovenského štátu môžeme celkovo zaznamenať 187 protižidovských právnych noriem v Slovenskom zákonníku, nehovoriac o desiatkach ďalších vyhlášok nachádzajúcich sa v Úradných novinách a jedenástich ďalších normách publikovaných vo Vestníku verejnej správy vnútornej.³⁹

2.2.3. Uzákonenie arizácie – splnomocňovací zákon

Dňa 3. septembra 1940 vyšiel **ústavný zákon č. 210/1940 Sl. z.**, ktorým dostala vláda splnomocnenie, aby činila opatrenia vo veciach arizácie. V zákone snem Slovenského štátu deklaroval, že: „*Vláda sa splnomocňuje, aby nariadením robila všetky opatrenia, ktoré sú potrebné: a) aby sa vylúčili Židia zo slovenského hospodárskeho a sociálneho života, b) aby majetok Židov prešiel do vlastníctva kresťanov.*“⁴⁰ Toto splnomocnenie malo podľa paragrafu 1, ods. 2 trvať jeden rok odo dňa účinnosti daného zákona.

Tento zákon bez formalít umožňoval v priebehu nasledovného roka vydať všetky protižidovské opatrenia vo forme nariadení alebo nariadení s mocou zákona, vrátane **nariadenia č. 198/1941 Sl. z. o právnom postavení Židov**, ktorým sa zaoberáme v nasledujúcej podkapitole.

2.3. Židovský kódex

Židovský kódex, ktorého oficiálne označenie bolo **nariadenie č. 198/1941 Sl. z. o právnom postavení Židov** bolo vládne nariadenie vydané 9. septembra 1941. Kódex bol inšpirovaný nemeckými Norimberskými zákonmi, obsahoval 270 paragrafov a podľa historika Pavla Makynu „*bol jedným z najkrutejších protižidovských zákonov v Európe.*“⁴¹ Z časti predstavoval akési zhrnutie protižidovských noriem, ktoré boli doposiaľ na našom území vydávané a obsahoval tiež rôzne legálne definície postavené na rasovom základe.

³⁸ HUBENÁK, Ladislav. *Rasové zákonodarstvo na Slovensku (1939-1945)*. Bratislava: Univerzita Komenského, 2003. Učebné texty Právnickej fakulty. s. 39.

³⁹ Tamtiež.

⁴⁰ Ústavný zákon. č. 210/1940, ktorým sa vláda splnomocňuje, aby činila opatrenia vo veciach arizácie. §1.

⁴¹ MAKÝNA, Pavol. 9. september 1941 – vydanie tzv. Židovského kódexu (nariadenia č. 198/1941 Slov. z. o právnom postavení Židov). In: Ústav pamäti národa [online]. [cit. 25.02.2019]. Dostupné na internete: <<https://www.upn.gov.sk/sk/9-september-1941-%E2%80%93-vydanie-tzv-zidovskeho-kodexu-nariadenia-c-1981941-slov-z-o-pravnom-postaveni-zidov/>>.

Proti vydaniu Židovského kódexu protestovali viaceré komunity, napríklad rímsko-katolícka cirkev na Slovensku, ale aj Vatikán, ktoré očakávali jeho úpravu. Všetky kritické ohlasy boli zo strany vedenia štátu ignorované.⁴²

Židovský kódex taktiež predstavoval prelomovú funkciu v pretváraní vtedajšieho slovenského právneho poriadku. „*Kódex dal rozsiahlu plnú moc administratívnym úradom, a to v arizačných a hospodárskych otázkach Ústrednému hospodárskemu úradu, v policajných a bezpečnostných otázkach Ministerstvu vnútra, ktoré vydávali vykonávacie ustanovenia vo forme vyhlášok v Úradných novinách.*“⁴³ Dovtedy boli totiž mnohé normy nejednotné a museli byť pozmenené tak, aby vyhovovali novej, jednotnej úprave. Normy kódexu okrem toho predstavovali akýsi legislatívny základ ďalšej normotvornej činnosti, s čím podľa historika Ladislava Hubenáka súvisí, že: „*rýchly postup a hĺbka opatrení usilujúcich sa riešiť židovskú otázku zotreli tradičné hranice zákonodarnej a administratívnej moci.*“⁴⁴ Namiesto zákonodarného orgánu začali vykonávať rozsiahlu zákonodarnú činnosť administratívne orgány a ich výkon zverovali ďalším, nižšie postaveným administratívnym orgánom.

2.3.1. Oddelenie Židov od ostatného obyvateľstva pomocou Židovského kódexu

Princípy obmedzovania osobných, politických, náboženských ale aj iných práv Židov boli zakotvené v jednotlivých častiach Židovského kódexu a vďaka nim bola táto časť populácie vyčleňovaná od zvyšku spoločnosti a utláčaná vo všetkých sférach každodenného života.

Prvá časť kódexu výrazne obmedzovala práva Židov, napr. ustanovila vylúčenie Židov z volebného práva a z verejnoprávnych funkcií, ich nespôsobilosť k verejným službám, nespôsobilosť vykonávať niektoré slobodné povolania, lekársku a zverolekársku prax, ustanovila obmedzenie osobnej a domovej slobody a listového tajomstva, atď. Táto časť taktiež ustanovila pre židovských občanov pracovnú povinnosť.⁴⁵

⁴² MAKYNA, Pavol. 9. september 1941 – vydanie tzv. Židovského kódexu (nariadenia č. 198/1941 Slov. z. o právnom postavení Židov). In: Ústav pamäti národa [online]. [cit. 25.02.2019]. Dostupné na internete: <<https://www.upn.gov.sk/sk/9-september-1941-%E2%80%93-vydanie-tzv-zidovskeho-kodexu-nariadenia-c-1981941-slov-z-o-pravnom-postaveni-zidov/>>.

⁴³ HUBENÁK, Ladislav. *Rasové zákonodarstvo na Slovensku (1939-1945)*. Bratislava: Univerzita Komenského, 2003. Učebné texty Právnickej fakulty. s. 41.

⁴⁴ Tamtiež.

⁴⁵ Nariadenie č. 198/1941 Sl. z. o právnom postavení Židov.

Druhá časť kódexu sa zaoberala majetkovoprávnym postavením Židov a odoberala im niektoré predmety osobného vlastníctva. V tejto časti sa ustanovil napríklad zákaz nadobudnúť oprávnenie držať alebo nosiť zbrane alebo riadiť slovenské motorové vozidlo.⁴⁶

V tretej časti sa normami upravovalo vylúčenie Židov z verejného života, **štvrtá až ôsma časť** regulovala prevod majetku, Fond pre správu majetku, ustálenie všeobecnej hodnoty arizovaných podnikov a osobitné daňové a poplatkové predpisy.⁴⁷

V deviatej časti sa nachádzali spoločné ustanovenia.

Nariadenia obsahovali i ustanovenia, ktoré umožňovali prezidentovi republiky udeľovať úplnú alebo čiastočnú výnimku spod niektorých noriem, a to v **desiatej časti** (§255 a 256). Za priaznivé vybavenie žiadosti však kancelária prezidenta žiadala vysoký peňažný poplatok. Odhadom bolo takýchto výnimiek udelených 800 až 1000 ale niektoré osoby boli pred Kódexom chránené aj pracovnými výnimkami, ako napríklad lekári, lekárnici, veterinári, odborníci, atď.⁴⁸

Jedenásta časť a zároveň posledná časť Židovského kódexu obsahovala prechodné ustanovenia.

2.3.2. Evidencia Židov podľa Židovského kódexu

Evidencia Židov bola zavedená predpismi obsiahnutými v prvej hlave Židovského kódexu. Podľa paragrafu 6 odseku 1 viedli evidenciu Židov, ktorí majú bydlisko v obvode ich pôsobnosti obecné (obvodné) notárske úrady a v Bratislave to bolo Policajné riaditeľstvo, ktoré tiež podľa odseku 2 viedlo evidenciu aj tých Židov, ktorí sa zdržujú na území Slovenskej republiky, avšak na tomto území nemajú bydlisko. Na základe evidencií podľa ods. 1 a 2 viedlo ústrednú evidenciu Ministerstvo vnútra.⁴⁹

Židia boli povinní hlásiť dáta a ich zmeny, potrebné pre evidencie, a kto vedome nesplnil ohlasovaciu povinnosť bol potrestaný za priestupok peňažným trestom od 100 do 10 000 Ks (Korún slovenských). Rovnakou sankciou boli potrestaní aj Židia, ktorí nenosili povinné židovské označenie.⁵⁰

⁴⁶ Pozn. autora: slovenské motorové vozidlo je definované v zákone č. 81/1935 Sb. z. a n. o jazde motorovými vozidlami.

⁴⁷ HUBENÁK, Ladislav. *Rasové zákonodarstvo na Slovensku (1939-1945)*. Bratislava: Univerzita Komenského, 2003. Učebné texty Právnickej fakulty. s. 42.

⁴⁸ Tamtiež, s. 43.

⁴⁹ Nariadenie č. 198/1941 Sl. z. o právnom postavení Židov.

⁵⁰ Tamtiež, §8.

2.4. Ostatné protižidovské opatrenia vydané na území Slovenska

Aj keď môžeme Židovský kódex označiť ako jeden z najdôležitejších právnych prameňov danej doby, okrem neho poznáme rôzne iné protižidovské opatrenia, ktoré vychádzali či už vo forme nariadení, zákonov, alebo iných legislatívnych predpisov. V tejto podkapitole sa teda zameriame na chronologický výklad a bližšie priblíženie niektorých prvkov protižidovskej legislatívy.

Nariadenia roku 1939 predstavovali pre Židov rôzne obmedzenia od ich vylúčenia z verejných služieb,⁵¹ cez usmernenia počtu židovských zamestnancov vo viacerých odboroch, súpise ich poľnohospodárskych nehnuteľností až po úpravu ich vojenskej povinnosti.⁵²

V roku 1940 Židovskému kódexu predchádzali rôzne zákony a nariadenia, ktoré ustanovovali Židom obmedzenia napr. v používaní štátneho znaku, štátnej vlajky a štátnej zástavy, úpravy pracovnej povinnosti, ustanovovali zákaz rituálnych porážok a povinnosť vkladat' peňažné hotovosti na vkladné knižky, zamedzovali voľnosť nakladať s ich vlastným majetkom alebo obmedzovali možnosti zamestnávania, atď.⁵³

Z hľadiska arizácie môžeme spomenúť zákon o židovských podnikoch a Židoch zamestnaných v podnikoch,⁵⁴ tzv. prvý arizačný zákon a taktiež nariadenie o židovských podnikoch,⁵⁵ známe tiež ako druhý arizačný zákon. Týmto právnym predpisom sa budeme bližšie venovať v nasledujúcich kapitolách.

⁵¹ Vládne nariadenie č. 74/1939 Sl. z. o vylúčení Židov z verejných služieb.

⁵² HUBENÁK, Ladislav. *Rasové zákonodarstvo na Slovensku (1939-1945)*. Bratislava: Univerzita Komenského, 2003. Učebné texty Právnickej fakulty. s. 196.

⁵³ Tamtiež, s. 197-199.

⁵⁴ Zákon č. 113/1940 o židovských podnikoch a Židoch zamestnaných v podnikoch.

⁵⁵ Nariadenie č. 303/1940 Sl. z. o židovských podnikoch.

3. PRIEBEH ARIZÁCIE NA SLOVENSKU

3.1. Začiatky arizácie po vzniku Slovenského štátu

Prvé vážne zásahy do vlastníckeho práva Židov na území Slovenského štátu boli realizované pomocou vládnych nariadení. V marci 1939 slovenská vláda vydala **nariadenie č. 40/1939 Sl. z. o mimoriadnych zásahoch do oprávnenia hostinských a výčapníckych živností**, ktoré dávalo úradom možnosť odobrať živnostenské oprávnenie hostinským z dôvodu „verejného záujmu“, prípadne pre „sociálne dôvody“.⁵⁶ Podľa tohto zákona bolo odobratých cca 500 živnostenských oprávnení.⁵⁷

V júli 1939 prijala vláda ďalšie **nariadenie č. 169/1939 Sl. z. o revízii živnostenských oprávnení**, na základe ktorého bolo odobratých ďalších cca 700 oprávnení.⁵⁸ Okrem toho tieto nariadenia predstavovali aj možnosť dosadiť do podniku správcu a to v prípade, ak jestvovali voči majiteľovi nejaké námietky. V tejto etape ešte legislatíva výslovne nezmieňovala Židov, aj keď boli legislatívne predpisy zamerané výlučne proti nim.⁵⁹

V júni 1939 vydala vláda **nariadenie č. 137/1939 Sl. z. o dôverníkoch a dočasných správcoch v priemyselných, obchodných a remeselných podnikoch a iných majetkových podstatách**, čím sa fakticky naštartoval proces arizácie. Nariadenie umožnilo menovať dôverníkov do väčších podnikov (priemyselné podniky s ročným obrátom nad 1 milión korún a remeselné nad 0,5 milióna korún)⁶⁰, ak to vyžadovali „hospodárske a verejné záujmy“. Dôverník mal mať podľa možností aj príslušné odborné vzdelanie, znalosti a byť mravne bezúhonný.

Vyšší stupeň kontroly predstavovala dočasná správa, pričom dočasný správca mohol podnikom plne disponovať a reprezentovať ho. Dôverníci aj správcovia podliehali Ministerstvu hospodárstva.⁶¹

⁵⁶ Vládne nariadenie č. 40/1939 Sl. z. o mimoriadnych zásahoch do oprávnenia hostinských a výčapníckych živností. [cit. 23.02.2019]. Dostupné na internete: <<http://www.holokaust.sk/zobrazenie-dokumentu?bk=884#>>.

⁵⁷ Likvidácie podnikov Židov (1941-1942). In: Ústav pamäti národa [online]. [cit. 23.02.2019]. Dostupné na internete: <<https://www.upn.gov.sk/likvidacie/vysvetlivky.php>>.

⁵⁸ Tamtiež.

⁵⁹ KAMENEC, Ivan. *Po stopách tragedie*. Bratislava: Archa, 1991. s. 55.

⁶⁰ Tamtiež, s. 56.

⁶¹ Tamtiež.

Ďalším legislatívnym krokom bolo **nariadenie č. 145/1939 Sl. z. o usmernení počtu židovských zamestnancov v lekárňach**, ktoré stanovilo, že Židia nesmú byť majiteľmi alebo koncesionármi lekární.⁶²

V priebehu roku 1939 prebiehala arizácia väčšinou na princípe „dobrovoľnosti“, pričom pôvodný majiteľ a jeho tzv. partner uzavreli notársky overenú zmluvu a na základe nej spolu podnik oficiálne viedli a vlastnili.⁶³ Princíp dobrovoľnosti ale netreba chápať doslovne, keďže na majiteľov boli budúcimi arizátormi neraz vyvíjané rôzne formy nátlaku.⁶⁴

Nežidovský partner židovského vlastníka podniku mal svoj podiel na ňom odkúpiť, čo však v praxi bolo pomerne ľahké, keďže ho mohol splácať z príjmov arizovaného podniku. Išlo teda o výhodný a bezprácný spôsob získavania peňazí, keďže podnik bol väčšinou prevzatý iba formálne, viedol ho ďalej pôvodný židovský majiteľ a svojmu partnerovi vyplácal mesačnú odmenu. Celkový rozsah dobrovoľne arizovaných podnikov bol pomerne nízky - približne 35 do konca roka 1939.⁶⁵

3.2. Fázy arizačného procesu

Arizácia podnikov prešla v rokoch 1939 – 1942 dvoma fázami:

tzv. evolučná fáza

tzv. revolučná fáza

V **prvej fáze** (tzv. evolučnej), od jesene 1939 prebiehali prípravy arizačného procesu a diskusie týkajúce sa spôsobu prevádzania majetku Židov do vlastníctva Nežidov.

Zhodu radikálov, na čele s Vojtechom Tukom, a tzv. umiernených, na čele s Jozefom Tisom, predstavoval názor, že Židia by mali byť úplne vylúčení z hospodárskeho života na Slovensku. Už menovanie vyššie spomínaných dôverníkov a dočasných správcov do obchodných, priemyselných a remeselných podnikov malo za cieľ pripraviť budúcich záujemcov o arizáciu na prevzatie podniku a jeho následné vedenie.

V apríli roku 1940 bol slovenským snemom pripravený a schválený **zákon č. 113/1940 Sl. z. o židovských podnikoch a Židoch zamestnaných v podnikoch** (tzv. "prvý arizačný zákon"), ktorý bol účinný od 1. 6. 1940.

⁶² Nariadenie č. 145/1939 o usmernení počtu židovských zamestnancov v lekárňach. [cit. 23.02.2019]. Dostupné na internete: <<http://www.holokaust.sk/zobrazenie-dokumentu?bk=900>>.

⁶³ KAMENEC, Ivan. *Po stopách tragedie*. Bratislava: Archa, 1991. s. 57.

⁶⁴ Tamtiež, s. 56.

⁶⁵ Tamtiež, s. 57.

V jeho obsahu nájdeme:

- definíciu podniku, ktorý je možné považovať za "židovský podnik",
- príkaz na označovanie týchto židovských podnikov na viditeľnom mieste nápisom „židovský podnik“,
- úpravu podmienok, za akých mali byť tieto židovské podniky prevádzané do vlastníctva arizátorov alebo likvidované.

Tento zákon formuloval dve formy arizácie, a to *úplnú arizáciu* (prevedenie celého podniku na nového vlastníka), alebo *čiastočnú arizáciu* (prevedenie väčšinového podielu na nového vlastníka s ponechaním účasti pôvodného vlastníka v podniku).⁶⁶

Zákon umožňoval aj tzv. *dobrovoľnú arizáciu*. Tá sa uskutočňovala na základe dohody, ktorá bola potvrdená zmluvou medzi pôvodným a budúcim majiteľom (arizátorom) s určením ich podielov v podniku. Takíto arizátori museli spĺňať podmienku kvalifikácie a za podnik museli zaplatiť. Prevod vlastníctva sa netýkal továrenských podnikov (podnik s viac ako 20 zamestnancami) a vykonávali ho župné úrady pod vedením Ministerstva hospodárstva.

Zákon č. 113/1940 Sl. z. vstúpil do platnosti 1. júna 1940, no platil len tri mesiace a bolo podľa neho arizovaných len cca 50 podnikov.⁶⁷

Druhá fáza arizácie židovského majetku na Slovensku nastala po už vyššie spomínaných mocenských zmenách, ktoré so sebou priniesli Salzburské rokovania slovenských a nemeckých predstaviteľov v júli 1940.⁶⁸ Posilnenie pozície radikálov na Slovensku prinieslo aj radikalizáciu arizačného procesu.

Jedným z prvých nariadení vlády už v septembri 1940 bol zriadený Ústredný hospodársky úrad (ÚHÚ),⁶⁹ ktorý prevzal zodpovednosť za arizačný proces s výnimkou arizácie poľnohospodárskeho majetku. Na čelo Ústredného hospodárskeho úradu bol menovaný nedoštudovaný právnik Augustín Morávek, chránenec Vojtecha Tuku. Morávek bol tvorcom a zástancom tzv. *revolučnej formy arizácie podnikov*. V praxi to znamenalo radikálny prevod podnikov metódou úmyselného podhodnotenia jeho majetku bez ohľadu na hospodárske dôsledky takéhoto konania.

⁶⁶ *Arizácie podnikov Židov*. In: Ústav pamäti národa [online]. [cit. 26.02.2019]. Dostupné na internete: <<https://www.upn.gov.sk/arizacie/fazy-arizacie.php>>.

⁶⁷ Tamtiež.

⁶⁸ Pozn. autora: pozri podkapitolu 2.2.2.

⁶⁹ Vládne nariadenie č. 222/1942 o ústrednom hospodárskom úrade.

Ústredný hospodársky úrad pod Morávkovým vedením vydal nové legislatívne predpisy upravujúce arizáciu podnikov. Jedným z týchto predpisov bolo **nariadenie vlády č. 303/1940 Sl. z. o židovských podnikoch** známe aj ako „druhý arizačný zákon“:

Toto nariadenie umožňovalo len nútenú arizáciu, dobrovoľná arizácia bola zrušená. Arizácii po novom podliehali aj továrenské podniky a ponechala sa možnosť čiastočnej arizácie, no legislatívne sa znížil podiel pôvodného vlastníka oproti dohode medzi Židom a budúcim vlastníkom, ktorá bola uvádzaná v prvom arizačnom zákone. Podiely pôvodných vlastníkov boli postupne ďalšími úpravami znižované, až napokon k 01.04.1942 úplne zanikol akýkoľvek podiel Židov na podnikovom majetku na Slovensku.⁷⁰

Okrem toho nariadenie umožňovalo Ústrednému hospodárskemu úradu udeliť výnimku, tzv. *dišpenz*, spod požiadavky kvalifikácie arizátorov, čím sa uvoľnila cesta k tomu, aby sa nimi mohli stať aj osoby úplne nekvalifikované v odbore podnikania arizovaného podniku, čo malo samozrejme v praxi väčšinou nešťastné následky.

Arizátori mali do 120 dní od doručenia rozhodnutia o arizácii zaplatiť sumu rovnajúcu sa likvidačnej hodnote (v prípade úplnej arizácie) alebo obecnej hodnote podniku (v prípade čiastočnej arizácie) na štátom blokovaný účet pôvodného majiteľa. Nariadenie pritom umožnilo splácať túto hodnotu po dobu piatich rokov. Na jeho základe bolo arizovaných viac ako 2200 podnikov, teda absolútna väčšina⁷¹ aj keď ku splateniu hodnoty podniku nedošlo ani v jednom prípade. „V júli 1941 upozorňovala Slovenská revízna a dôvernícka spoločnosť listom prezidenta republiky, že väčšina arizátorov nie je schopná splácať likvidačnú hodnotu, ba dokonca nemá ani dostatočný prevádzkový kapitál, aby zabezpečila v prebranom podniku jeho pôvodnú produkciu.“⁷²

Charakteristikou arizácie pod vedením Morávka a gesciou Ústredného hospodárskeho úradu bola aj korupcia, kedy povinnú súčasť arizačného procesu tvorili dobrozdania a odporúčania na arizátorov od mocenských štruktúr ako HSĽS, Deutsche Partei, Hlinkova garda, Freiwillige Schutzstaffel (FS) a pod.⁷³

⁷⁰ *Arizácie podnikov Židov*. In: Ústav pamäti národa. [online]. [cit. 26.02.2019]. Dostupné na internete: <<https://www.upn.gov.sk/arizacie/fazy-arizacie.php>>.

⁷¹ Tamtiež.

⁷² KAMENEC, Ivan. *Po stopách tragedie*. Bratislava: Archa. s. 108.

⁷³ Pozn. autora: korupcii v procese arizácie sa bližšie venujeme v kapitole 4.1.

Hodnota podnikov bola do júla 1942, kedy už bola prevedená väčšina z viac ako 2200 arizovaných podnikov, určená len v 288 prípadoch a bola pritom spravidla podhodnotená, čo ÚHÚ zdôvodňoval potrebou motivácie arizátorov k preberaniu podnikov.⁷⁴

Ani po odchode A. Morávka z postu predsedu Ústredného hospodárskeho úradu sa nepodarilo odvrátiť hospodárske škody, ktoré arizácia podnikov spôsobila.

V nasledujúcich dvoch rokoch, do júla 1944 bola hodnota arizovaných podnikov určená len v 1300 prípadoch.⁷⁵

3.3. Príklady zo života

Príbeh Ladislava Frieda z Levoče nie je iba obyčajným príkladom arizácie, ale je o to pozoruhodnejší, že arizátor v tomto prípade získal namiesto lacného bohatstva zadlžený a neprosperujúci podnik, ktorý vyvrátil jeho očakávania.

Týmto arizátorom bolo Spišské biskupstvo na čele s biskupom Vojtaššákom, ktoré v roku 1941 prejavilo záujem arizovať kúpele Baldovce, ktoré Fried získal na exekučnej licitácii v roku 1936.⁷⁶

Aj keď hrubá hodnota celého majetku kúpeľov bola 1,2 milióna Ks, biskup ponúkal za podnik sumu 445 000 Ks s dodatkom, že „*biskupstvo má dosť kapitálu na to, aby z tohto podniku zriadilo reprezentačné kúpeľné miesto a aby zriadilo vývoz minerálnej vody, čo bude mať nie len hospodársky, ale i sociálny význam.*“⁷⁷

V marci roku 1942 nariadil Ústredný hospodársky úrad v rozhodnutí prevod židovského podniku na Spišské biskupstvo. O mesiac neskôr daňová správa v Spišskej Novej Vsi skonštatovala, že obchodné roky 1939-1941 skončili stratou podniku u pôvodného majiteľa Frieda.

Celý podnik bol v decembri roku 1941 odhadnutý súdnymi znalcami na sumu 518 809 Ks, neskôr však došlo k novému oceneniu z iniciatívy Národného hospodárskeho

⁷⁴ Arizácie podnikov Židov. In: Ústav pamäti národa. [online]. [cit. 26.02.2019]. Dostupné na internete: <<https://www.upn.gov.sk/arizacie/fazy-arizacie.php>>.

⁷⁵ Tamtiež.

⁷⁶ „*Spišské biskupstvo chce arizovať tzv. kúpele Baldovce [...], na ktoré je uvalená dočasná správa a ich majiteľ je toho času v Palestíne. Úctive prosím o dobroprajnosť Vašej Slovnosti a o umožnenie, aby tento podnik dostalo naše biskupstvo spišské. Prosím prijať uistenie o mojej hlbokej úcte a oddanosti. Na stráž!*“ In: HLAVINKA, Ján a KAMENEC, Ivan. *Spory o biskupa Vojtaššáka: politické a spoločenské aktivity Jána Vojtaššáka v rokoch 1938-1945*. Bratislava: Dokumentačné stredisko holokaustu, 2008. s. 36.

⁷⁷ Tamtiež, s. 35.

úradu na 897 288 Ks. Táto suma však bola podľa biskupstva prehnaná a od pôvodnej a už zaplatenej ceny nechceli ustúpiť a platiť ani o korunu viac.

*„Do tohto arizovania biskupstvo skočilo len pod dojomom novinárskych hesiel, že každý, kto má možnosť, povinný je preberať židovské podniky, a preto [...] úprimne ľutuje, že ten židovský podnik kúpilo, a tak draho zaplatilo.“*⁷⁸

Vo februári roku 1944 píše Vojtaššák ministrovi hospodárstva Gejzovi Medrickému, že investoval značnú sumu do vodovodov a garáže v rokoch 1942-1943 a žiada, aby boli tieto výdavky biskupstvu v plnej miere hrazené, keď sa nebude môcť dohodnúť s Ústredným hospodárskym úradom na kúpnej cene.

V tom istom roku bol v októbri na kúpele vypracovaný znalecký posudok staviteľom Bednárikom zo Žiliny. Tento uvádzal, že väčšina objektov je v zlom, niektoré v dezolátnom stave, pretože *„bývalý židovský majiteľ od roku 1936 neinvestoval potrebné sumy na vtedy už naliehavé a s úrne opravy [...] takže väčšina už vtedy schátraných objektov bola ku dňu prevodu 28.02.1942 v neupotrebitelnom stave [...] a potrebné investície by si vyžiadali cca 3 milióny Ks.“*⁷⁹

Príbeh pôvodného majiteľa Frieda sa končí jeho návratom z Palestíny v roku 1947 a žiadosťou o vrátenie kúpeľov zaslanou Povereníctvu priemyslu a obchodu. V nej píše: *„Nemôže sa nechať môj majetok v rukách takej osoby, akou je Ján Vojtaššák, voči ktorému je pre kolaborantstvo trestné stíhanie. [...] Ja – rasovo prenasledovaný človek – oproti takému voči ČSR nepriateľskému človeku nemohol by som byť reštituovaný?“*⁸⁰

Povereníctvo však žiadosť zamietlo z dôvodu verejného záujmu. Biskupstvo bolo však ochotné kúpele vrátiť Friedovi za podmienky, že by mu kompenzoval investície vo výške 2,5 milióna Kč. Toto Fried pochopiteľne odmietol.

Kúpele boli nakoniec zoštátnené komunistickou vládou a následne boli všetky ich objekty zbúrané.

⁷⁸ HLAVINKA, Ján a KAMENEC, Ivan. *Spory o biskupa Vojtaššáka: politické a spoločenské aktivity Jána Vojtaššáka v rokoch 1938-1945*. Bratislava: Dokumentačné stredisko holokaustu, 2008. s. 41.

⁷⁹ Tamtiež, s. 40.

⁸⁰ Tamtiež, s. 41.

4. ARIZÁCIA V EKONOMIKE SLOVENSKEHO ŠTÁTU

Priebeh arizácie priniesol napriek politikmi avizovanej „svetlej vidine budúcnosti“ do slovenského hospodárstva len ďalšie škody a chaos a to nie len pre židovských, ale aj pre slovenských občanov a Slovenský štát ako taký. Podľa historika Ivana Kamenca totiž „12 500 židovských podnikov a obchodov produkovalo určité hodnoty, resp. platilo pravidelné dane, mnohé podniky pracovali s „árijským“ kapitálom, ktorý sa nakoniec tiež stal predmetom arizácie.“⁸¹ Veritelia sa po arizácii židovského majetku začali búriť, pretože sa nedočkali splatenia zdedených dlhov židovského podniku od arizátorov. Zvláštne nariadenia im dokonca zakazovali viesť o týchto veciach súdny spor a exekučné pokračovanie.⁸² „Navonok to vyzeralo ako obmedzenie práv židovských majiteľov no tí už boli „mimo hry“ a nariadenia postihovali peňažné ústavy, ktoré upozorňovali v júli 1941, že utrpeli „značné straty pri uskutočňovaní arizácie, kde sa často na povolaných miestach zabúda, že keď Žid dostal od árijskej banky peniaze, má ich aj vrátiť.“ Pravdaže, židovský majiteľ už svoje prípadné dlhy vracať nemohol, lebo už nedisponoval svojim podnikom ani iným majetkom a aj jeho peňažné úspory boli blokové.“⁸³

4.1. Korupcia v procese arizácie

Korupčné správanie je vo väčšine prípadov ťažko odhaliteľné z viacerých dôvodov. Prvým z nich je, že toto konanie je vzhľadom na jeho protizákonnú a nemorálnu povahu skrývané osobami, ktoré sa ho dopúšťajú. Okrem toho bola časť spisov a dokumentov, ktoré by podobné javy mapovali zničená a prvé otvorené monografie na túto tému mohli vyjsť až po roku 1989. Napriek tomu sa môžeme pokúsiť pomocou dostupných prameňov odhaľovať náznaky tejto činnosti a zamerať sa na odhalenie skutočností.⁸⁴

Prvé náznaky korupcie badáme ešte pred tým ako nadobudol účinnosť prvý arizačný zákon (č. 113/1940 Sl. z.). Vtedy začala HSLS zhromažďovať všetky informácie a dáta o potenciálnych arizátoroch. „Išlo o tzv. prihlasovaciu akciu, v rámci ktorej Generálny sekretariát HSLS (GS HSLS) vytváral zoznamy záujemcov v jednotlivých okresoch a tieto následne na prelome mája a júna 1940 zasielal župným úradom.“⁸⁵

⁸¹ KAMENEC, Ivan. *Po stopách tragedie*. Bratislava: Archa, 1991. s. 103.

⁸² Nariadenie č. 228/1940 Sl. z. a nariadenie č. 282/1949 Sl. z., Slovenský zákonník, 1940.

⁸³ KAMENEC, Ivan. *Po stopách tragedie*. Bratislava: Archa, 1991. s. 103.

⁸⁴ HLAVINKA, Ján. *Korupcia v procese arizácie podnikového majetku*. In: *Forum Historiae*, 2011, roč. 5, č. 2. Dostupné na internete: <http://www.forumhistoriae.sk/FH2_2011/texty_2_2011/hlavinka.pdf>. s. 114.

⁸⁵ Tamtiež, s. 119.

Na základe prvého arizačného zákona sa tiež začal vykresľovať rozhodovací mechanizmus arizácie. Aj keď v celom zákone nie je ani jedno ustanovenie, ktoré by uvádzalo aj iné ako ekonomické a kvalifikačné kritériá pri výbere arizátora, dôležitú úlohu mali – podľa predstaviteľov HSĽS – zohrávať politické preferencie. Dôkazom toho je napríklad obežník, ktorý v máji roku 1940 odoslal Župný sekretariát HSĽS v Prešove všetkým organizáciám v okrese Prešov a Sabinov. O princípoch rozhodovacieho procesu sa v ňom písalo takto: „[...] župnému úradu je daná priamo možnosť, že môže židovi určiť presne s ktorou osobou arizovať musí. A to v tom prípade, keď už zamietol dve osoby, s ktorými žid chcel arizovať ako nevhodné, tak tretiu osobu mu určí sám úrad. Je samozrejmé, že strana [HSĽS] vyhradzuje si v tejto veci rozhodujúce slovo zvlášť čo sa týka spomínaného výberu osôb. [...] Pravdepodobne vec rozrieši sa tak, že jednotlivé prípady, či sa už jedná o 100% alebo 51% arizáciu, budú predkladané k vyjadreniu vo vážnejších prípadoch generálnemu sekretariátu a v iných prípadoch sekretariátu obvodnému. [...] Žiadame všetkých našich funkcionárov, aby si všímali toho, kto sa o arizáciu uchádza a aby informovali zavčas župný sekretariát o ľuďoch, ktorí si toto z dôvodov politických, národných alebo mravných nezasluhujú.“⁸⁶

Po schválení **nariadenia č. 222/1940 Sl. z.**, ktorým bol zriadený Ústredný hospodársky úrad sa objavili ďalšie skutočnosti, ktoré preukazovali korupciu v procese arizácie. Len 5 dní po schválení nariadenia bol jeho predseda Augustín Morávek oslovený Generálnym sekretariátom HSĽS so žiadosťou, aby do rozhodovania o arizátoroch pribral zástupcov HSĽS a Deutsche Partei, ktorí mali zasadnúť v spoločnej komisii. Krátko nato sa o rovnakú pozíciu prihlásila aj Hlinkova Garda prostredníctvom Hlavného veliteľstva Hlinkovej gardy, ktorá svoj podiel na rozhodovaní označila ako jej „životný záujem“.⁸⁷ Týmto spôsobom sa radikálom podarilo prevziať kontrolu nad arizáciou a všetky právomoci týkajúce sa tohto procesu začali pomocou **nariadenia č. 303/1940 Sl. z.** (druhý arizačný zákon) spadať do rúk jediného orgánu, resp. do rúk jeho predsedu Augustína Morávka.⁸⁸

Vo fáze prípravy a rozhodnutia v procese arizácie badáme ďalšie prejavy stranického a politického klientelizmu pri výbere kandidátov – zisťovali sa totiž údaje o ich sociálnom a ekonomickom postavení a od mocenských štruktúr sa vyžadoval názor na ich „*politickú spoľahlivosť a mravnú zachovalosť*“.⁸⁹

⁸⁶ HLAVINKA, Ján. *Korupcia v procese arizácie podnikového majetku*. In: *Forum Historiae*, 2011, roč. 5, č. 2. Dostupné na internete: <http://www.forumhistoriae.sk/FH2_2011/texty_2_2011/hlavinka.pdf>. s. 119.

⁸⁷ Tamtiež, s. 121.

⁸⁸ Tamtiež..

⁸⁹ Tamtiež, s. 125.

„Korešpondencia ÚHÚ s Generálnym sekretariátom HSLŠ, prípadne Štátnym sekretariátom pre záležitosti nemeckej národnej skupiny, ako aj s okresnými veliteľstvami HG a policajnými zložkami sa stala natoľko rutinnou súčasťou rozhodovacieho procesu v arizácii podnikov, že ÚHÚ vytvoril špeciálne tlačivá žiadostí pre tieto orgány o podanie správy a mienky o jednotlivých uchádzačoch. [...] Tieto tlačivá mali predtlačené kolónky, do ktorých sa vyplňali len identifikačné údaje jednotlivých uchádzačov.“⁹⁰ V prípade, že mal GS HSLŠ podstatný záujem na tom, aby bol uprednostnený konkrétny uchádzač, vyjadril sa, že „žiadosť menovaného tunajší sekretariát odporúča urýchlene a priaznivo vybaviť a dáva mu prednosť pred ostatnými uchádzačmi.“⁹¹

Ďalším príkladom politického klientelizmu sú tzv. „intervenčné poznámky“ používané ako pokyny GS HSLŠ a Štátneho sekretariátu pre záležitosti nemeckej národnej skupiny v úradných spisoch týkajúcich sa arizácie. „Typickým príkladom intervenčnej poznámky je záznam úradníka ÚHÚ v spise týkajúcom sa arizácie podniku „Markus Friedmann a spol., obchod so strižným tovarom“ vo Vranove nad Topľou, tohto znenia: „p. taj. Doršic (HSLŠ). Pavel Besterczy, B2. 28.07.41.“ Znamená to, že G. Doršic z GS HSLŠ žiadal o to, aby bolo v tomto prípade vydané arizačné rozhodnutie typu B2⁹² v prospech Pavla Besterczyho.“⁹³

Aj zo samotných arizačných spisov je zrejmé, že záujemcovia si boli vedomí veľkej váhy ich politickej príslušnosti pri rozhodovacom procese. Vyplýva to z vyjadrení, ktorými sa jednotliví uchádzači snažili podporiť svoju možnosť arizovať majetok. Argumentovali svojimi politickými zásluhami, príslušnosťou k Rodobrane, označovaním sa za stúpcov Andreja Hlinku a podobne.⁹⁴

Nezabúdajme tiež nato, že v tomto období už sa na kvalifikáciu arizátora takmer vôbec nehľadelo, často bolo arizačné rozhodnutie sprevádzané okrem iného aj udelením dišpenzu od povinnosti kvalifikácie. Tieto rozhodnutia taktiež neboli vo všetkých prípadoch konečné a niekedy musel predseda ÚHÚ pristúpiť k ich revízii. Okrem iného bola príčinou

⁹⁰ HLAVINKA, Ján. *Korupcia v procese arizácie podnikového majetku*. In: *Forum Historiae*, 2011, roč. 5, č. 2. Dostupné na internete: <http://www.forumhistoriae.sk/FH2_2011/texty_2_2011/hlavinka.pdf>. s. 125.

⁹¹ Tamtiež.

⁹² Rozhodnutie o prevode židovského podniku podľa §5 písm. b nar. č. 303/1940 Sl. z. Týmto typom rozhodnutia nariaďoval ÚHÚ prevod celého podniku za likvidačnú hodnotu podniku.

⁹³ HLAVINKA, Ján. *Korupcia v procese arizácie podnikového majetku*. In: *Forum Historiae*, 2011, roč. 5, č. 2. Dostupné na internete: <http://www.forumhistoriae.sk/FH2_2011/texty_2_2011/hlavinka.pdf>. s. 127.

⁹⁴ Tamtiež, s. 131.

revízie napr. „právna zmätočnosť“ daného rozhodnutia, čo len dokumentuje úroveň rozhodovania ÚHÚ.⁹⁵

Čo sa týka určovania a získania hodnoty arizovaného podniku, k určovaniu likvidačnej hodnoty prichádzalo až po prevode vlastníctva na árijca. Toto preukazuje záujem A. Morávka a jeho spojencov o čo najrýchlejšie dokončenie procesu aj bez potrebného „zaučenia“ arizátorov do chodu podniku, čo sa bije s jeho tvrdeniami o arizácii ako procese, ktorý má chrániť ekonomické záujmy slovenského obyvateľstva. Určovanie hodnoty podnikov napredovalo veľmi pomaly – v lete roku 1942 po vydaní viac ako 2200 rozhodnutí o arizácii ju dokázal ÚHÚ určiť len v 13 % zo všetkých prípadov.⁹⁶

V októbri roku 1941 bol Morávek otvorene obvinený stranou HSĽS z korupčného konania pri rozhodovacom procese. Konkrétne obvinenia sa týkali klientelizmu a nepotizmu (rodinkárstva). Bola vytvorená Komisia na preskúmanie sťažností proti ÚHÚ, ktorá vykonávala rozsiahlu revíziu jeho činností. Morávek čelil týmto obvineniam až v polovici roku 1942 a jeho obrana spočívala v odmietaní a odvolávaní sa na autoritu predsedu vlády Vojtecha Tuku, ktorý vraj Morávkove vysvetlenia akceptoval. Na základe záverov komisie bol predseda ÚHÚ nakoniec napriek jeho tvrdeniam nútený abdikovať.⁹⁷ Tuka síce jeho abdikáciu prijal, no bránil ho ešte aj v januári roku 1943, keď v liste prezidentovi Tisovi napísal: „[...] že tento úrad pracoval rýchle a dobre a najlepším dôkazom je to, že už začiatkom roku 1942 situácia Židov v obchodoch bola taká, že sa mohlo prikročiť k deportovaniu Židov bez ohrozenia hospodárskej rovnováhy štátu.“⁹⁸

4.2. Deportácie, konfiškácia a rozkrádanie majetku

Aj keď mali arizačné zákony veľký dopad na hospodársku aj právnu sféru života židovských aj nežidovských občanov, arizačný proces *de facto* neskončil prevedením vlastníctva arizovaných podnikov. Ďalší pohľad na rozkrádanie majetku nám prinášajú samotné deportácie židovského obyvateľstva, ktoré historik Ivan Kamenec vo svojej monografii nazýva ako „posledné delenie koristi.“⁹⁹

⁹⁵ HLAVINKA, Ján. *Korupcia v procese arizácie podnikového majetku*. In: *Forum Historiae*, 2011, roč. 5, č. 2. Dostupné na internete: <http://www.forumhistoriae.sk/FH2_2011/texty_2_2011/hlavinka.pdf>. s. 123.

⁹⁶ Tamtiež, s. 124.

⁹⁷ Tamtiež, s. 132.

⁹⁸ Tamtiež.

⁹⁹ KAMENEC, Ivan. *Po stopách tragedie*. Bratislava: Archa, 1991. s. 198.

Deportácie mali pre Slovenský štát bezprostredné negatívne materiálne následky, ktoré sa týkali jednak finančného zabezpečenia akcie a jednak usporiadania majetkovoprávných záležitostí po osobách, ktoré boli vysídlené.

*„Hmotné náklady na deportácie stúpili do obrovských rozmerov. Štát musel financovať nie len sám akt transportov (železničná preprava, udržiavanie koncentračných stredísk, platenie gardistických stráží a žandárskych eskort, vyčlenenie veľkého byrokratického aparátu atď.), ale aj zaplatiť Nemecku za každého vysídleného židovského občana 500 ríšskych mariek, t.j. 5000 až 5500 korún.“*¹⁰⁰ Tento záväzok Slovensko schválilo prostredníctvom V. Tuku v roku 1941 v dohode, ktorá argumentovala, že takto vysoká suma je potrebná na *„ubytovanie, stravovanie, šatenie a školenie (!) židov a ich rodín“*, pretože vraj počiatočné výsledky práce prisťahovalcov nestačia na krytie všetkých ich potrieb.¹⁰¹

Po nepodarených rokovaníach a urgovaní zo strany nemeckého zahraničného úradu sa 23. júna 1942 Slovensko zaviazalo zaplatiť 288 miliónov Ks v prospech Tretej ríše za vraždy desiatok tisícov slovenských občanov. O splácaní dohodnutej čiastky sa rokovalo v septembri 1942. Dohoda bola ustanovená na 200 miliónov Ks jednorazovo v hotovosti a zvyšok prostredníctvom pokladničných poukázok, ktoré mali byť kryté výnosom z bývalého židovského majetku.¹⁰² Zaplatenie sumy však v praktickej sfére nepripadalo do úvahy, pretože dôsledkom Morávkovej „revolučnej“ arizácie ju nebolo z čoho kryť. Nové vedenie ÚHÚ z toho dôvodu vydalo príkaz, aby peňažné ústavy previedli takmer polovicu dostupných prostriedkov z Fondu pre podporu židovského vyst'ahovalectva na účet Ministerstva financií na účel hradenia deportačných výdavkov. Toto však na ich krytie taktiež nestačilo.¹⁰³

4.2.1. Majetok slovenských Židov v zahraničí

Otázka majetku slovenských Židov v zahraničí sa stala počas transportov veľmi aktuálnou. Prvé deportácie sa v Ríši a v Protektoráte začali už na jeseň 1941. Slovenská vláda bola informovaná tak, že môže Židov v zahraničí pozbaviť slovenského občianstva a o zvyšok sa postarajú nemecké úrady. Nemci ponúkli vrátiť slovenských Židov späť, ale samozrejme už okradnutých o všetok majetok. Tu prišlo ku konfliktu záujmov,

¹⁰⁰ KAMENEC, Ivan. *Po stopách tragedie*. Bratislava: Archa, 1991. s. 198.

¹⁰¹ Tamtiež.

¹⁰² Tamtiež.

¹⁰³ Tamtiež, s. 199.

keďže Slovenský štát nemal žiadny záujem o židovské osoby, ale práve o ich majetok, ktorý len na území Protektorátu dosahoval pol miliardy korún.¹⁰⁴

Zatiaľ čo Nemecko presadzovalo pri prideľovaní židovského majetku **teritoriálny princíp** (majetok pripadne tomu, na koho území sa Žid nachádzal), Slovensko stanovilo, že je výhodnejší **personálny princíp** (majetok pripadne tomu, koho občianstvo Žid mal). Po dlhých neúspešných rokovaniach vedených na túto tému rozhodlo sa slovenské Ministerstvo zahraničných vecí, že stanoví ultimátum. Nariadilo svojim zastupiteľským úradom v Prahe, Viedni a Berlíne, aby nedopustili vyst'ahovať ani jedného slovenského Žida, kým nebude zistený a presne vyčíslený jeho majetok. Nemecké úrady, pravdaže, túto požiadavku úplne ignorovali a v deportáciách pokračovali – utajovaním miesta i času odtransportovania týchto osôb.¹⁰⁵

V roku 1943 spravilo Slovensko posledný možný krok k záchrane židovského majetku, o ktorý nechcelo prísť. Slovenský konzul bol vyslaný do Prahy, aby sa pokúsil dostať povolenie navštíviť deportovaných Židov v koncentračných táboroch z dôvodu dodatočného vyčíslenia ich majetku. Táto jeho žiadosť však bola razom zamietnutá s odôvodnením, že Slovensko nemá žiadnu právomoc starať sa o židovské osoby, pretože ich už **zákonom č. 68/1942 Sl. z. o vyst'ahovaní Židov** zbavilo slovenského občianstva.

Svojvoľným presadením teritoriálneho princípu Nemeckom prišiel Slovenský štát podľa reálneho odhadu o **takmer jednu miliardu korún**. Slovenská strana si chcela túto stratu kompenzovať znížením už spomínaných poplatkov za deportované osoby z 500 na 250 resp. 300 mariek, nemecké úrady však aj po prvotnom prejave náznakov mierneho ústupku prehlásili, že si Slovensko musí aj tieto poplatky zaplatiť v plnom rozsahu.¹⁰⁶

4.2.2. Majetok Židov na Slovensku

Deportácie nespôsobili škody a komplikácie len z hľadiska vlastných finančných nákladov, ale okrem toho ešte viac prehĺbili ťažkosti a zmätok v hospodárení s bývalým židovským majetkom na Slovensku. Už v roku 1942 sa objavili prvé náznaky problémov, keď **Ústredné združenie slovenského priemyslu** uviedlo, že „*vyrad'ovanie Židov z hospodárskeho života na Slovensku spôsobuje najväčšie ťažkosti v arizovaných*

¹⁰⁴ KAMENEC, Ivan. *Po stopách tragedie*. Bratislava: Archa, 1991. s. 200.

¹⁰⁵ Tamtiež.

¹⁰⁶ Tamtiež, s. 201.

podnikoch“, odkiaľ boli deportovaní židovskí zamestnanci – obyčajne bývalí majitelia, ktorí arizátorovi viedli podnik z odbornej stránky.¹⁰⁷

Snahu o zahľadenie stôp po korupčnom a nezodpovednom zaobchádzaní Ústredného hospodárskeho úradu v procese arizácií prejavovali jeho referenti ešte v čase vypravovania transportov. Pracovníci navštevovali koncentračné strediská, „*aby spoluúčinkovali pri rozriešení majetkovoprávných otázok židov, ktorí sa majú vysťahovať*“. ¹⁰⁸ V praxi to znamenalo, že uväznených Židov v desivej atmosfére deportácií nútili podpisovať rôzne zmluvy ako splnomocnenia, fingoané výkazy o stave ich majetku alebo dokonca darovacie zmluvy. Po deportovaných obyvateľoch tiež na Slovensku zostali nevybavené pohľadávky ich obchodných partnerov, ktorých bolo vo februári roku 1944 nahlásených až 100 000 kusov.¹⁰⁹ Samozrejme, kvôli neexistujúcim prostriedkom a chýbajúcim dokumentom ich nebolo možné nijako vymôcť.

Inú kategóriu židovského majetku tvoril hnutelný majetok, ktorý po deportáciách zostal opustený a často bol z dôvodu absencie akejkoľvek formy dozoru rozkrádaný. Majetok predstavoval: bytové zariadenia, koberce, porcelán, umelecké predmety, no aj bežné veci každodennej potreby: šaty, periny, príbory, riady atď.¹¹⁰ Najviac z tohoto majetku pribudlo u predstaviteľov Hlinkovej gardy, resp. Freiwillige Schutzstaffel, ktorí o ňom mali najlepší prehľad z dôvodu asistovania pri odvádzaní židovských občanov z ich domovov do koncentračných táborov. Na zaistenie opusteného hnutelného majetku boli neskôr vytvorené osobitné komisie, ktoré mali vyhotoviť súpis bytového zariadenia a všetkých predmetov, ktoré sa v židovských príbytkoch nachádzali. V komisiách sa však museli nachádzať najmenej dvaja členovia HG alebo FS, teda tento počin predstavoval len formálne krytie prebiehajúceho rozkrádania.

Nakoniec prešiel židovský hnutelný majetok vyhláškou zo 7. mája 1942 pod správu Ministerstva financií, čo v praxi znamenalo, že majetok preberali do svojej opatery miestne daňové úrady, ktoré ho mohli predávať na verejných dražbách. Tieto úrady však neboli schopné zabezpečiť ich potrebné stráženie, tým pádom sa „*k nim dostali nepovolané živly a v mnohých prípadoch boli úplne vykradnuté, resp. vybraté z nich najcennejšie predmety*“. ¹¹¹ Ministerstvo financií sa teda majetku snažilo rýchlo zbaviť a speňažiť ho,

¹⁰⁷ KAMENEC, Ivan. *Po stopách tragedie*. Bratislava: Archa, 1991. s. 203.

¹⁰⁸ Tamtiež.

¹⁰⁹ Tamtiež. (Požiadavky predkladali veritelia na základe vládneho nariadenia č. 85/1943 Sl. z.)

¹¹⁰ Tamtiež.

¹¹¹ Tamtiež, s. 205.

a preto v máji roku 1942 vydalo vyhlášku **O odpredaji hnutelností židov a židovských združení přešlých na štát.**¹¹²

Odpredaj sa uskutočňoval na verejných dražbách, na vyhodnotenie draženého majetku sa vytvorili komisie, ktoré sa skladali z odborných súdnych znalcov, ale aj zástupcov HSLŠ, DP, HG a FS, ktorí „*nielen dražby ovplyvňovali, ale sa nimi aj výdatne obohacovali.*“¹¹³ Ceny na dražbách nezodpovedali reálnej hodnote predmetov a aj pri samom predaji židovských hnutelností vládla tradičná korupcia a protekcia. Napriek príkazu Ministerstva financií, že dražobná cena majetku musí vyjadrovať najmenej polovicu jeho hodnoty, vydražovalo sa hlboko pod tento limit. Obyčajne to bolo v prospech ľudáckych, gardistických a iných prominentov režimu a ich príbuzných. Z predaja židovských hnutelností vykázalo Ministerstvo financií k 31. júlu 1943 sumu 108 miliónov Ks.¹¹⁴

4.3. Súpis a hodnota arizovaného majetku

Po Salzburgských rokovaníach a príleve radikálnych nálad bolo na Slovensku vydané vládne nariadenie č. **203/1940 Sl. z.**, na základe ktorého sa vykonal súpis židovského majetku. Riadením súpisovej akcie bola poverená Morávkova Hospodárska úradovňa predsedníctva vlády.¹¹⁵ „*Súpis bol uskutočnený podľa stavu k 2. septembru 1940 a podliehali mu všetci židovskí občania, vrátane detí, združení, židovských náboženských obcí, ako aj ich partnerov zo zmiešaných manželstiev.*“¹¹⁶

Prihlasovaný majetok sa delil do 4 kategórií: podnikový, poľnohospodársky, domový a iný majetok. Do poslednej kategórie patrili napr. hotovosti, cenné papiere, šperky atď.

Okrem hrubého majetku sa prihlasovali aj dlžoby, ktorými bol majetok zaťažovaný a Židia museli pravidelne hlásiť všetky zmeny uskutočnené na tomto majetku.

Na základe daného nariadenia prihlásilo svoj majetok 54 667 osôb. Hodnota ich hrubého majetku podľa súpisu bola 4 322 239 000 Ks a dlžoba na ňom činila 1 134 582 000 Ks.¹¹⁷

¹¹² KAMENEC, Ivan. *Po stopách tragedie*. Bratislava: Archa, 1991. s. 205.

¹¹³ Tamtiež.

¹¹⁴ Tamtiež, s. 206.

¹¹⁵ Tamtiež, s. 87.

¹¹⁶ Tamtiež.

¹¹⁷ Tamtiež.

Zaujímavý je ale podiel tohto majetku vzhľadom na veľkosť podielu židovského obyvateľstva v jednotlivých častiach Slovenska:

Tabuľka 1 Podiel židovského obyvateľstva a jeho majetku¹¹⁸

Územie	Počet židovských obyvateľov	Podiel (v %)
Bratislavská župa	21 395	4,7
Nitrianska župa	10 808	3,0
Pohronská župa	5 116	1,2
Trenčianska župa	12 231	2,4
Podtatranská župa	10 955	2,4
Šarišsko-zemplínska župa	28 402	6,5

Podľa údajov zo súpisu pripadalo najviac majetku na Bratislavskú župu, potom na Trenčiansku, Šarišsko-zemplínsku, Nitriansku, Podtatranskú a nakoniec Pohronskú. Z toho vyplýva, že na východnom Slovensku, kde žilo najviac židovských občanov, bolo relatívne najmenej židovského majetku. Dôvodom je pravdepodobne celková hospodárska chudoba kraja vo vtedajšom období a taktiež historické podmienky židovskej emigrácie do tejto oblasti.

*„Údaje z tohto súpisu neboli nikdy zverejnené a slúžili len pre úradnú potrebu.“*¹¹⁹ Treba ich však brať s rezervou, pretože je veľmi pravdepodobné, že Židia neprihlásili všetok svoj majetok alebo skreslili jeho nahlasovanú hodnotu z dôvodu očakávaného zhoršenia situácie, čo sa napokon aj stalo.

Ďalším údajom, ktorým sa budeme zaoberať je počet arizovaných podnikov a ich ročný obrat podľa A. Morávka, ktorý tieto výsledky tlmočil v rámci svojich vystúpení na zasadnutiach Štátnej rady. Podľa neho ku koncu marca 1942 bolo na Slovensku arizovaných 1888 židovských podnikov, resp. obchodov s ročným obratom (vypočítaným podľa zastaraného priemeru z rokov 1937-1939) v hodnote 1 465 000 000 Ks.¹²⁰

¹¹⁸ KAMENEC, Ivan. *Po stopách tragedie*. Bratislava: Archa, 1991. s. 88.

¹¹⁹ Tamtiež.

¹²⁰ Tamtiež, s. 112.

V jednotlivých župách to vyzeralo takto:

Tabuľka 2 Počet arizovaných podnikov a ich ročný obrat¹²¹

Územie	Počet podnikov	Ročný obrat (v mil. Ks)
Bratislavská župa	461	429
Nitrianska župa	269	184
Pohronská župa	179	151
Trenčianska župa	391	299
Podtatranská župa	212	189
Šariško-zemplínska župa	376	213

Údaje v tejto tabuľke treba ale taktiež brať s rezervou, najmä konkrétne vyčíslenie ročných obrátov arizovaných podnikov, pretože ÚHÚ „nevedel, a teda ani neurčil, čo vlastne arizátor prebral a v akej hodnote.“¹²²

4.3.1. Odhad súčasnej reálnej hodnoty židovského majetku

Samotný prepočet hodnoty Korún slovenských (Ks) na dnešnú hodnotu v eurách nie je jednoduchý a jednoznačný. Dôvodom je predovšetkým súhrn menových reforiem uskutočnených na území Slovenska od čias skončenia Druhej svetovej vojny, pričom reformy uskutočnené v rokoch 1945 a 1953 mali výrazne negatívny vplyv na kúpyschopnosť slovenského obyvateľstva. V roku 1945 došlo na spoločnom území Čechov a Slovákov k zavedeniu Koruny československej (Kčs), ktorá bola so starými protektorátnymi aj slovenskými korunami vymieňaná v rovnakom pomere (1:1), napriek tomu, že hodnota protektorátnej koruny nedosahovala hodnotu Koruny slovenskej.

V roku 1953 sa komunistický režim prostredníctvom menovej reformy pokúsil znížiť mieru agregátneho dopytu, nakoľko sa makroekonomická rovnováha nachádzala v bode, ktorý pomerne vysoko presahoval úroveň potenciálneho produktu – staré na nové bankovky si každá fyzická osoba mohla vymeniť v pomere 5:1, avšak len v prípade, že množstvo vymieňaných bankoviek nepresahovalo 300 Kčs. Všetka hotovosť, ktorá presahovala túto sumu, bola vymieňaná dokonca v pomere 50:1.¹²³ Ďalšie menové reformy boli uskutočnené v roku 1993 pri vzniku samostatnej Slovenskej republiky a v roku 2009, kedy Slovenská republika prijala spoločnú európsku menu.

¹²¹ KAMENEC, Ivan. *Po stopách tragedie*. Bratislava: Archa, 1991. s. 112.

¹²² Tamtiež.

¹²³ GÁLIS, Tomáš. Krádež storočia. *Komunisti obrali ľudí menovou reformou o celoživotné úspory*. In: SME [online]. 31.05.2013, [cit. 25.04.2019]. Dostupné na internete: <<https://ekonomika.sme.sk/c/6820949/kradez-storocia-komunisti-obrali-ludi-menovou-reformou-o-celozivotne-uspory.html>>.

Z týchto dôvodov sme využili **úlohu zlata ako uchovávateľa hodnoty** na prepočítanie výšky arizovaného majetku a podnikových obrátov na dnešnú reálnu hodnotu v eurách. Pôvodné údaje boli za Slovenského štátu uvádzané v Korunách slovenských. Cez vtedajšie krytie Ks zlatom a súčasnú obchodovanú cenu zlata v € sme sa pokúsili vyjadriť reálnu hodnotu podľa nasledovných skutočností:

Koruna slovenská pri svojom vzniku prevzala zlaté krytie predchádzajúcej Koruny československej vo výške **1 Ks = 31,21 mg** rýdzeho (0,999) zlata.¹²⁴

Odhad priemernej ceny investičného zlata v súčasnosti sme prevzali z celosvetovej internetovej databázy aktuálnych cien drahých kovov.¹²⁵ Podľa dostupných zdrojov bola priemerná obchodovaná cena dňa 26.04.2019 na úrovni **37,07 € za 1 gram** zlata.¹²⁶ Na základe týchto údajov poskytujeme v nasledujúcich tabuľkách odhadované vyčíslenie hodnoty arizovaného majetku a podnikového obrátu v €.

Tabuľka 3 Súpis židovského majetku k 02. septembru 1940 a jeho prepočet na dnešnú hodnotu:

	Hodnota (Ks)	Dĺžoba (Ks)	Hodnota (€)	Dĺžoba (€)
Súpis majetku	4 332 239 000	1 134 582 000	5 012 204 273	1 312 659 977

Tabuľka 4 Ročný obrat arizovaných podnikov ku koncu marca 1942 a jeho prepočet na dnešnú hodnotu:

Územie	Počet podnikov	Ročný obrat (v mil. Ks)	Ročný obrat (v mil. €)
Bratislavská župa	461	429	496
Nitrianska župa	269	184	213
Pohronská župa	179	151	175
Trenčianska župa	391	299	346
Podtatranská župa	212	189	219
Šarišsko-zemplínska župa	376	213	246

Vypočítané hodnoty uvedené v tabuľkách sú zaokrúhlené matematicky a sú teda približné, aby dopĺňali predstavu dobových skutočností.

Z tabuľkových hodnôt ďalej zisťujeme, že prepočítaný odhad dnešnej reálnej hodnoty majetku a podnikového obrátu je číselne mierne vyšší ako bola jeho hodnota

¹²⁴ FALTUS, Jozef. Dejiny peňazí. Bratislava: Ekonomická univerzita, 1994. s. 133.

¹²⁵ *Gold Price Euros*. In: goldprice.org [online]. [cit. 28.04.2019]. pozn.: údaj o cene zlata je z 26.04.2019 o 23:15 hod. Dostupné na internete: <<https://goldprice.org/gold-price-euros.html>>.

¹²⁶ Tamtiež.

v minulosti. Výsledky prepočtu nám dávajú zrozumiteľnejší a dnešným reáliám bližší obraz o hospodárskych rozmeroch procesu arizácie na Slovensku.

5. REVÍZIA A POKUSY O NÁPRAVU

5.1. Reštitučná legislatíva

Po skončení Druhej svetovej vojny, oslobodení a obnove Československa sa začal proces reštitúcie arizovaného majetku slovenských Židov. Bohužiaľ, tento proces vôbec nepostupoval podľa spravodlivých očakávaní. Komplikácie spôsobovali predovšetkým slovenskí politici.¹²⁷

Aj keď Slovenská národná rada (SNR) už svojím prvým nariadením **č. 1/1944 Zb. n. SNR** anulovala protižidovskú legislatívu, minimálne od septembra 1944 bolo jasné, že politickí predstavitelia neboli ochotní vrátiť Židom arizovaný majetok v plnom rozsahu. Vtedy to totiž deklarovala delegácia SNR v Londýne.¹²⁸

Prezident Eduard Beneš vydal v máji roku 1945 dekrét **č. 5/1945** o neplatnosti niektorých majetkovo-právnych rokovaní z doby neslobody. SNR však odmietla uznať platnosť tohto dekrétu na Slovensku a následne vydala nariadenie **č. 50/1945 Zb. n. SNR**, ktorým nepriamo znemožnila reštitúciu arizovaného majetku, predovšetkým však poľnohospodárskej pôdy, a to z dôvodu uvalenia národnej správy na majetky Nemcov a Maďarov, ktorými boli aj mnohí slovenskí Židia, ktorí sa v roku 1930 hlásili pri sčítaní ľudu k nemeckej a maďarskej národnosti. *„Podľa tohto nariadenia mal v rukách štátu zostať majetok židov, ktorý nebol počas existencie Slovenskej republiky (1939–1945) pridelený žiadnej súkromnej osobe.“*¹²⁹

Zjavný nesúlad medzi reštitučnou politikou Prahy a SNR mal vyriešiť reštitučný zákon - **č. 128/1946 Zb.** Podľa neho si Židia, ktorí prežili holokaust, alebo ich právni nástupcovia, t.j. dedičia, mohli uplatniť nárok na vrátenie arizovaného majetku.

Niektoré poverenictva, predovšetkým Poverenictvo spravodlivosti, ktoré malo reštitučný zákon uviesť do platnosti na Slovensku, však zdržiavali vydanie nariadení k tomuto zákonu. Slovenskí demokrati, ale aj komunisti dokonca požadovali zmenu reštitučného zákona a vznikol aj návrh jeho novely. *„Podľa niektorých historikov sa pri reštitučnom zákone prejavoval boj o voličské hlasy pred voľbami v roku 1946.“*¹³⁰

¹²⁷ CHUDJÁK, František a kol. *Centrálné bankovníctvo v stredoeurópskom priestore*. Bratislava: Národná banka Slovenska, 2014. s. 157-158.

¹²⁸ Tamtiež, s. 158.

¹²⁹ Tamtiež.

¹³⁰ Tamtiež.

Podľa tohto reštitučného zákona si mohli Židia, ktorí prežili holokaust, alebo ich zákonní dediči a zástupcovia uplatniť nárok aj na vrátenie cenných predmetov a cenných papierov, ktoré boli v tom čase uložené v Bratislave. Tu však treba pripomenúť, že pri uplatňovaní akéhokoľvek reštitučného nároku podľa tohoto reštitučného zákona boli slovenskí Židia často konfrontovaní s komplikáciami. Išlo napríklad o komplikácie pri vydaní potvrdenia o „štátnej, národnej a ľudovodemokratickej spoľahlivosti“, ktoré bolo podmienkou reštitúcie. Ak sa totiž v minulosti hlásili k maďarskej alebo nemeckej národnosti, získanie potvrdenia bolo viac ako problematické.¹³¹

Reštitučný nárok na cennosti sa v tomto smere nijako nelíšil od nároku na iný druh majetku. Reštituované cennosti vydávalo Povereníctvo financií. Fyzicky boli cennosti uložené v Štátnej pokladnici v Bratislave.¹³² Z dostupných prameňov vyplýva, že z celkového počtu 17 230 depozitných položiek, ktoré tvorili celý súbor židovských cenností, bolo podľa uvedeného reštitučného zákona v zákonom stanovenej lehote, ktorá uplynula 17. 6. 1949, vrátených 4 022 depozitných položiek. Nereštituovaných bolo ďalších 13 208 depozitných položiek. Niektoré vznesené reštitučné nároky na vrátenie cenností neboli uznané ako oprávnené, iné zas súdy riešili príliš dlhú dobu.¹³³

5.2. Nástup komunistov k moci ako prekážka v reštitúcii cenností

Podľa dostupných dokumentov boli cennosti, na ktoré nebol podaný reštitučný nárok presunuté do Fondu národnej obnovy.¹³⁴ Po nástupe komunistov k moci, vo februári 1948, sa reštitučný proces židovských cenností ešte ďalej komplikoval.

V roku 1950 bol Fond národnej obnovy zrušený a všetka jeho agenda prešla na Povereníctvo financií. Cennosti boli ako depozit Povereníctva financií uložené v Štátnej pokladnici.¹³⁵ V roku 1950 sa cennosti slovenských židovských občanov dostali pod kontrolu Štátnej banky československej (ŠBČS). Tá bola zriadená v marci roku 1950 a v decembri toho istého roku bola na ňu prevedená depozitná služba Štátnej pokladnice. ŠBČS v tom čase spravovala rôzne depozitá Povereníctva financií a medzi ne patrili aj nereštituované židovské cennosti. V dokumentoch Povereníctva a ŠBČS sa tieto cennosti

¹³¹ JELÍNEK, Ješajahu Andrej. *Dávidova hviezda pod Tatrami: Židia na Slovensku v 20. storočí*. Praha: IPEL, 2009. Knižnica Vydavateľstva IPEL. Série spoločenskovedná a publicistická, zv. 7. s. 379.

¹³² CHUDJÁK, František a kol. *Centrálné bankovníctvo v stredoeurópskom priestore*. Bratislava: Národná banka Slovenska, 2014. s. 158.

¹³³ Tamtiež.

¹³⁴ Tamtiež.

¹³⁵ Tamtiež, s. 159.

označovali ako „**mžd zlato**“ (mžd – mimoriadna židovská dávka), resp. „židovské depozitá“. ¹³⁶

Na začiatku 50-tych rokov sa Československo ponorilo do atmosféry politického prenasledovania a agresie. „*V roku 1951 zinscenoval komunistický totalitný režim aj monsterproces proti tzv. sionistom*¹³⁷, *známy aj ako proces s Rudolfom Slánskym. Otázka reštitúcie židovského majetku v atmosfére týchto represálií zanikala.*“¹³⁸

Od roku 1951 do roku 1953 sa viedli diskusie ohľadom spôsobu, akým sa bude nakladať s cennosťami, ktoré sa nachádzali v trezoroch ŠBČS. Podľa správy krajskej pobočky ŠBČS v Bratislave predstavovali nereštituované depozitné položky v tom čase odhadom „asi 50 000–60 000 predmetov o celkovej váhe asi 200–250 kg zlata.“¹³⁹ Štátna banka československá žiadala o likvidáciu týchto cenností, ale Povereníctvo financií s takýmto postupom nesúhlasilo a odôvodnilo to tým, že stále existuje niekoľko neuzatvorených a sporných žiadostí o reštitúciu na základe reštitučného zákona **č. 128/1946 Zb.** V dôsledku toho, že reštitučný zákon **č. 128/1946 Zb.** stanovoval vrátenie predmetu v pôvodnom stave (*in natura*) a úrady údajne nevedeli zistiť, o ktoré sporné predmety ide, nevedeli ich z likvidácie vylúčiť. Vzhľadom na to sa k likvidácii depozitu ako celku nepristúpilo.¹⁴⁰

Zásadné zmeny v otázke reštituovaných židovských cenností priniesol rok 1953. Dňa 10. februára 1953 sa uskutočnili ďalšie rokovania medzi zástupcami krajskej pobočky Štátnej banky československej a pracovníkmi Povereníctva financií o naložení s týmto majetkom. Výsledkom bola dohoda, že povereníctvo požiada Ministerstvo financií o vydanie legislatívnej úpravy, podľa ktorej by sa zrušilo vydanie vecí *in natura*, ale žiadatelia by mohli byť odškodnení finančne.¹⁴¹

ŠBČS presadzovala urýchlenu likvidáciu všetkých nereštituovaných cenností a o niekoľko dní po uvedených diskusiách ju zdôvodnila „*verejným záujmom*“ a veľkou potrebou drahých kovov v socialistickom priemysle a zdravotníctve. V zdôvodnení sa uvádza: „*Veľká potreba drahých kovov, ktorá sa prejavuje pri výstavbe nášho*

¹³⁶ CHUDJÁK, František a kol. *Centrálné bankovníctvo v stredoeurópskom priestore*. Bratislava: Národná banka Slovenska, 2014. s. 158.

¹³⁷ pozn. Sionizmus je politické ideové hnutie presadzujúce založenie a udržiavanie židovského štátu v Palestíne.

¹³⁸ CHUDJÁK, František a kol. *Centrálné bankovníctvo v stredoeurópskom priestore*. Bratislava: Národná banka Slovenska, 2014. s. 159.

¹³⁹ Tamtiež.

¹⁴⁰ Tamtiež.

¹⁴¹ Tamtiež.

socialistického priemyslu a pre zdravotné ciele nášho socialistického zdravotníctva, kladie veľké požiadavky na Štátnu banku čsl. Je preto našim prvoradým záujmom získať do majetku štátu všetky drahé kovy, ktoré sú hospodársky nevyužívané. Samotná táto okolnosť je dôkazom verejného záujmu, aby všetky deponované predmety z drahých kovov, u ktorých vo väčšine prípadov jedná sa o zlomky a staré zlato, prevzaté boli do majetku štátu a tak splnili svoj účel k prospechu všetkých pracujúcich.“¹⁴²

Na konci marca 1953 vydal prvý tajomník Ústredného výboru Komunistickej strany Slovenska Karol Bacílek rozhodnutie previesť a zlikvidovať „mžd depozit“, teda cennosti slovenských Židov, a to v Prahe. K prevozu cenností došlo 1. apríla 1953, kedy boli odvezené v 27 debnách do ŠBČS v Prahe. Najskôr boli uložené v trezore na Jindřišskej ulici č. 17 a následne boli 9. apríla 1953 prevezené do trezoru na ul. Příkopy č. 20.¹⁴³ Tu sa vykonala aj definitívna likvidácia týchto cenností.

Likvidácia spočívala v triedení cenností, počas ktorého sa robil aj tzv. „výlom“ drahých kameňov, predmetov z obecných kovov zo šperkov, či odstraňovanie hodinkových strojčekov. Práce sa skončili 26. mája 1953.

Cennosti tvorilo **137,9 kg zlata, 828 gramov striebra a 148,5 gramov platiny.**¹⁴⁴ Podľa denníka pre výdavok administratívnych depozitov ŠBČS boli všetky cennosti vydané Štátnej banke československej v Prahe v hodnote (podľa stavu k 31. marcu 1953) **11 473 409,50 Kčs.**¹⁴⁵

„Uzavretie príbehu reštitúcie cenností slovenských židov umožnil až rok 1989 a pád komunistického režimu. Ani táto reštitúcia nebola rýchla a jednoduchá. Záverečná kapitola príbehu sa odohrala až po rozdelení Československa. Bodku za ňou dalo rozhodnutie vlád Českej republiky a Slovenskej republiky, ktoré v roku 1997 rozhodli o vyplatení finančnej kompenzácie Ústrednému zväzu židovských náboženských obcí na Slovensku.“¹⁴⁶

¹⁴² CHUDJÁK, František a kol. *Centrálné bankovníctvo v stredoeurópskom priestore*. Bratislava: Národná banka Slovenska, 2014. s. 159

¹⁴³ Tamtiež, s. 160.

¹⁴⁴ Tamtiež.

¹⁴⁵ Tamtiež.

¹⁴⁶ Tamtiež.

ZÁVER

Riešenie židovskej otázky tvorí neoddeliteľnú súčasť našich dejín. Napriek hrôzam, ktoré so sebou priniesol totalitný režim počas Druhej svetovej vojny, by sme nemali na túto historickú etapu zabúdať a mali by sme ju stále brať ako ponaučenie do budúcnosti. Deportácie, likvidácie židovských obyvateľov a arizácia ich majetkov, napriek „svetlej vidine budúcnosti“, nepriniesla so sebou žiadne dobré výsledky.

Z hľadiska právneho vniesla protižidovská legislatíva do politického aparátu len chaos a hlásala diskrimináciu a násilie. Propagandu predstavitelia Slovenského štátu vykonávali pomocou preberania citlivých tém slovensko-židovských konfliktov a aj vďaka tomu boli Slováci takpovediac zaslepení, keď sa bezprávie vnieslo do životov slovenských Židov ako na poli hospodárskom, tak aj náboženskom i osobnom. K šíreniu populistických antisemitských myšlienok prispievali však aj každodenné prejavy rasovej nenávisti propagované v dennej tlači. Slovakizácia židovského majetku a nacionalizmus, ktoré sa stali esenciálnym krokom v získaní si priazne nespokojného obyvateľstva boli taktiež iba falošnou zásterkou faktu, že sme koniec koncov aj tak, ako satelit Tretej ríše, museli čeliť rozsiahlym autoritatívnym politickým zásahom Nemecka.

Čo sa týka hospodárskej oblasti štátu, prísluby ohľadom priebehu arizácie vnášali do povedomia ľudí myšlienky, že arizácia prinavráti „chudobnému a okradnutému slovenskému obyvateľstvu“ jeho právoplatný majetok a vďaka nej bude znova bohaté a silné. Tieto prísluby sa však, ako nám dokázali dobové fakty, taktiež nestali skutočnosťou. V procese arizácie panovala korupcia a rodinkárstvo a vďaka radikálnej fáze arizácie, ktorá bola vedená nedoštudovaným právnikom Augustínom Morávkom, sa podniky prevádzali na nových majiteľov ešte pred vyčíslením ich likvidačnej hodnoty. Slováci nedokázali napriek arizovaniu prosperovať z tohto zhabaného majetku a túto skutočnosť pocítil koniec koncov aj štátny rozpočet. Výnimky spod požiadavky kvalifikácie arizátorov viedli k tomu, že podniky boli preberané nekvalifikovanými ľuďmi, vedenými len vidinou rýchleho zisku a to vyúsťovalo do poklesu obrátov podnikov a v niektorých prípadoch viedlo aj ku ich skrachovaniu. Štát tak prichádzal o daňové subjekty a nemalú časť príjmov štátnej pokladnice.

Škody, ktoré tieto procesy priniesli, je priam nemožné presne vyčíslieť. Hospodárske rozmery samotného procesu arizácie sme sa pokúsili priblížiť prepočtom na súčasnú menu a to vďaka úlohe zlata ako uchovávateľa hodnoty. Podľa dostupných zdrojov zo súpisu židovského majetku a ročného obrátu arizovaných podnikov možno po prepočtoch

odhadnúť ich reálnu hodnotu teraz. Dospeli sme pri tom k záveru, že tento odhad v eurách je číselne mierne vyšší ako spísané hodnoty vyjadrené vo vtedajšej mene.

Zamerali sme sa tiež na deportácie židovského obyvateľstva, ktoré boli vtedy ospravedlňované ako „zbavovanie sa škodcov slovenského národa“. V skutočnosti však nepriniesli nič iného ako bolesť, utrpenie, teror a genocídu. Preto ich klasifikujeme ako neospravedlniteľný zločin proti ľudskosti. Po deportovaných občanoch zostal na území Slovenska nestrážený majetok, ktorý neraz spadol spreneverou a krádežami do rúk neoprávnených nových „vlastníkov“. Boli to práve predstavitelia Hlinkovej slovenskej ľudovej strany, Hlinkovej gardy a iných vplyvných politických skupín, ktorí mali prehľad o opustenom židovskom majetku z toho dôvodu, že obyvateľom židovského pôvodu neraz robili sprievod pri ich odvádzaní do koncentračných táborov.

Pokusmi o nápravu a reštitúciu majetku sa štát snažil zmierniť situáciu a odčiniť zločiny proti ľudskosti, ktorých sa dopustila ľudácka vláda. Po nástupe komunizmu však nastala na tomto poli takpovediac neprekonateľná prekážka a arizovaný majetok sa do rúk pôvodných majiteľov alebo ich potomkov nejedenkrát vôbec nedostal. Reštitúcia židovských cenností skončila ich likvidáciou, ktorej súčasťou bolo ich triedenie, výlom drahých kovov, či odstraňovanie drahých kameňov zo šperkov. Likvidované cennosti v hodnote viac ako 13 miliónov Korún československých potom pripadli Štátnej banke Československa v Prahe.

V roku 1997, po viac než tridsiatich rokoch od skončenia Druhej svetovej vojny, rozhodli nakoniec vlády Českej a Slovenskej republiky o vyplatení finančnej kompenzácie Ústrednému zväzu židovských náboženských obcí na Slovensku. Nič však nedokáže odčiniť okradnutie o majetok, práva, česť a napokon aj život viac ako 70 000 ľudských bytostí.

Preto by sme sa nemali báť o tejto téme otvorene a trpezlivo hovoriť a pri najbližších prejavoch diskriminácie, nenávisti a xenofóbie riešiť túto otázku iným a hlavne morálnym a ľudským spôsobom.

ZOZNAM POUŽITÝCH ZDROJOV

Literatúra

1. FALTUS, Jozef. *Dejiny peňazí*. Bratislava: Ekonomická univerzita, 1994. ISBN 8022505161.
2. HLAVINKA, Ján a KAMENEC, Ivan. *Spory o biskupa Vojsaššáka: politické a spoločenské aktivity Jána Vojsaššáka v rokoch 1938-1945*. Bratislava: Dokumentačné stredisko holokaustu, 2008. ISBN 9788096985715.
3. HUBENÁK, Ladislav. *Rasové zákonodarstvo na Slovensku (1939-1945)*. Bratislava: Univerzita Komenského, 2003. Učebné texty Právnickej fakulty. ISBN 8071601659.
4. HUBENÁK, Ladislav. *Riešenie židovskej otázky na Slovensku (1939-1945): Dokumenty. I. časť*. Bratislava: Slov. nár. múz., 1994. Judaica Slovaca, zv. č. 11. ISBN 8085753359.
5. CHUDJÁK, František a kol. *Centrálne bankovníctvo v stredoeurópskom priestore*. Bratislava: Národná banka Slovenska, 2014. ISBN 9788080432027.
6. JELÍNEK, Ješajahu Andrej. *Dávidova hviezda pod Tatrami: Židia na Slovensku v 20. storočí*. Praha: IPEL, 2009. Knižnica Vydavateľstva IPEL. Série spoločenskovedná a publicistická, zv. 7. ISBN 9788090413436.
7. KAMENEC, Ivan. *Po stopách tragedie*. Bratislava: Archa, 1991. ISBN 8071150150.
8. *Slovenský národný socializmus: výklad základných zásad*. Bratislava: Hlavné vydavateľstvo Hlinkovej Gardy, 1942.
9. TKÁČ, Marián. *Dejiny peňazí*. Bratislava: Ekonóm, 2007. ISBN 9788022523318.
10. TUCKER, Spencer C. *World War II: A Student Encyclopedia*. Santa Barbara: ABC Clio, 2005. ISBN 1851098577.
11. VRZGULOVÁ, M. a KUBÁTOVÁ, H. *Podoby antisemitizmu v Čechách a na Slovensku ve 20. a 21. století*. Praha: Univerzita Karlova, nakladatelství Karolinum, 2016. ISBN 9788024634616.

Zákony

12. Nariadenie č. 145/1939 o usmernení počtu židovských zamestnancov v lekárnach. 26. júna 1939. [cit. 23.02.2019]. Dostupné na internete: <http://www.holokaust.sk/zobrazenie-dokumentu?bk=900>.
13. Nariadenie č. 198/1941 Sl. z. o právnom postavení Židov. 09. septembra 1941.
14. Nariadenie č. 303/1940 Sl. z. o židovských podnikoch. 30. novembra 1940.

15. Ústavný zákon. č. 210/1940, *ktorým sa vláda splnomocňuje, aby činila opatrenia vo veciach arizácie*. 03. septembra. 1940.
16. Vládne nariadenie č. 222/1942 o *ústrednom hospodárskom úrade*. 16. septembra 1940.
17. Vládne nariadenie č. 3/1939 Sl. z. o *vymedzení pojmu žida a usmernení počtu židov v niektorých slobodných povolaniach*. 18. apríla 1939.
18. Vládne nariadenie č. 40/1939 Sl. z. o *mimoriadnych zásahoch do oprávnenia hostinských a výčapníckych živností*. 30. marca 1940. Dostupné na internete: <<http://www.holokaust.sk/zobrazenie-dokumentu?bk=884#>>.
19. Vládne nariadenie č. 74/1939 Sl. z. o *vylúčení Židov z verejných služieb*. 24. apríla 1939.
20. Zákon č. 1/1939. o *samostatnom Slovenskom štáte*. Dostupné na internete: <http://www.zcsol.cz/zaklad/stranky_predmetu/e_learning/e_knihovna/Zakon_o_samostatnom_Slovenskom_state.pdf>.
21. Zákon č. 113/1940 o *židovských podnikoch a Židoch zamestnaných v podnikoch*. 25. apríla 1940.
22. Zákon č. 185/1939 Sl. z. o *ústave Slovenskej republiky*. [cit. 01.05.2019]. Dostupné na internete: <<http://www.nobilitas.sk/HTML%20Nobilitas/HU/HTML%20Nobilitas/Legislativa%20hu/01%20Alkotmany/1939185sk.pdf>>.
23. Zákon o *ochrane nemeckej cti a krvi*, Norimberské zákony Ríšskeho snemu, 1935.
24. Zákon o *ríšskom občianstve*, Norimberské zákony Ríšskeho snemu, 1935.

Elektronické zdroje

25. *Arizácie podnikov Židov*. In: Ústav pamäti národa [online]. Dostupné na internete: <<https://www.upn.gov.sk/arizacie/fazy-arizacie.php>>.
26. Dobré noviny: *Lýdia Piovarcsyová: Eudo Ondrejov arizoval náš obchod, o deportáciu rodičov požiadal vládu listom*. In: Youtube [online]. 08.05.2018. Dostupné na internete: <<https://www.youtube.com/watch?v=9tyFeAYMZq0>>.
27. GÁLIS, Tomáš. *Krádež storočia. Komunisti obrali ľudí menovou reformou o celoživotné úspory*. In: SME [online]. 31.05.2013. Dostupné na internete: <<https://ekonomika.sme.sk/c/6820949/kradez-storocia-komunisti-obrali-ludi-menovou-reformou-o-celozivotne-uspory.html>>.
28. *Gold Price Euros*. In: goldprice.org [online]. Dostupné na internete: <<https://goldprice.org/gold-price-euros.html>>.
29. Historical Speeches TV: *Hitler Speeches with accurate English subtitles*. In: Youtube [online]. 27.05.2015. Dostupné na internete: <<https://youtu.be/2nliGOuJL5A>>.

30. HLAVINKA, Ján. *Korupcia v procese arizácie podnikového majetku*. In: *Forum Historiae*, 2011, roč. 5, č. 2. ISSN 1337-6861. Dostupné na internete: <http://www.forumhistoriae.sk/FH2_2011/texty_2_2011/hlavinka.pdf>.
31. KERNOVÁ, Mirka. *Arizácia: židovský majetok do slovenských rúk*. In: SME [online]. 31.08.2005. Dostupné na internete: <<https://www.sme.sk/c/2361054/arizacia-zidovsky-majetok-do-slovenskych-ruk.html>>.
32. KOTIAN, Róbert. *Chod', a zbav sa svojho škodcu*. In: finweb [online]. 26.02.2009. Dostupné na internete: <<https://finweb.hnonline.sk/komentare-a-analyzy/292569-chod-a-zbav-sa-svojho-skodcu>>.
33. *Likvidácie podnikov Židov (1941-1942)*. In: Ústav pamäti národa [online]. Dostupné na internete: <<https://www.upn.gov.sk/likvidacie/vysvetlivky.php>>.
34. MAKYNA, Pavol. 9. september 1941 – vydanie tzv. Židovského kódexu (nariadenia č. 198/1941 Slov. z. o právnom postavení Židov). In: Ústav pamäti národa [online]. Dostupné na internete: <<https://www.upn.gov.sk/sk/9-september-1941-%E2%80%93-vydanie-tzv-zidovskeho-kodexu-nariadenia-c-1981941-slov-z-o-pravnom-postaveni-zidov/>>.
35. NIŽŇANSKÝ, Eduard. *ŽIDOVSKÁ KOMUNITA NA SLOVENSKU 1938 – 1945*. In: holocaust.cz [online]. 29.09.2015. Dostupné na internete: <<https://www.holocaust.cz/zdroje/odborne-a-dalsi-texty/zidovska-komunita-na-slovensku-1938---1945/>>.
36. *NORIMBERSKÉ ZÁKONY (1935)*. In: holocaust.cz [online]. 26.09.2011. Dostupné na internete: <<https://www.holocaust.cz/dejiny/udalosti/norimberske-zakony-1935>>.